

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbobørn

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1999:1

BOL OG BY

LANDBOBØRN

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1999:1

Landbohistorisk Selskab

Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab og redigeres af lektor, dr. phil. Bjørn Poulsen, Historisk Institut, Aarhus Universitet, Nørrebrogade, 8000 Århus C (redaktionsadresse), forskningsadjunkt, ph.d. Bo Fritzboøger og lektor Jens Villiam Jensen.

Tidsskriftet kommer to gange årligt og koster 160 kr.

Bestilling til
Landbohistorisk Selskab,
Kerteminde Museum,
Strandgade 7,
5300 Kerteminde.
Tlf. 65 32 37 27

ISSN 09 00-7334
ISBN 87-7526-155-3

Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgives med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd og
Landbohistorisk Støttekreds.

Produktion:
Grafisk Produktion Odense

Omslag:
Lille pige på Fergusonstraktor foran en østjysk gård, ca. 1953. (Foto i privateje).

INDHOLD

Forord	7
<i>Dagfinn Slettan:</i> Barndom og barnarbeid i det norske bondesamfunnet ca. 1860-1960.....	8
<i>Grethe Banggaard:</i> Husmandsbørns vilkår i første halvdel af 1800-tallet	32
<i>Stine Kern Hansen, Tine Michelsen og Inge Lise Pedersen:</i> Set nedefra. Beretninger om at være barn af småkårsfolk på landet omkring århundredskiftet	58
<i>Kirsten Linde:</i> “Afgået til Slesvig”. Træk af unges sæsonbetonede arbejdsvandring fra Vestjylland i forrige århundrede	102

Forord

Mindre end 5% af den danske befolkning har i dag direkte tilknytning til landbrugserhvervet. Men en betydelig del af dem, hvis arbejdsliv er knyttet til byerhvervene, oplevede deres barndom på landet. I den forstand udgør det traditionelle familiebrug for mange danskere "barndommens land". Omvendt indtog børn og unge rent kvantitativt en fremtrædende plads i 1800-tallets og det tidlige 1900-tals landbosamfund. Endnu i 1940'erne var fødselsoverskuddet i landdistrikterne næsten fire gange højere end i byerne.

Børn og unge repræsenterede en arbejdskraft, som i mange tilfælde var uundværlig for landbrugsdriften, og det kom til afgørende at præge opvæksten. Men det er ikke altid de samme spor, hårdt fysisk arbejde og store krav til ansvar og disciplin har efterladt sig. I mange tilfælde fortæller statistisk kvantificerende kilder således en anden "historie" end den, de mennesker, som levede barndommen på landet, erindrer sig i deres alderdom. Den individuelle barndoms historie har derfor ofte et præg af tvetydighed.

I dette nummer af *Bol og By* giver Dagfinn Slettan først en oversigt landbobørns deltagelse i arbejdet i Norge fra midten af forrige til midten af dette århundrede og diskuterer bl.a. spørgsmålet om forandring og kon-

tinuitet i børnearbejdets omfang og karakter. Dernæst belyser Grethe Banggaard de generelle vilkår for opvækst i fynske husmandsfamilier i 1800-årenes første halvdel, hvor hun bl. a. viser, at den traditionelle modstilling af gård- og husmandsfamilier ikke er den eneste (og næppe den mest afgørende) baggrund for at forklare eksempelvis markante forskelle i spædbørnsdødeligheden. På baggrund af interviews i Institut for Dansk Dialektforsknings båndarkiv illustrerer Inge Lise Pedersen, Stine Kern Hansen og Tine Michelsen forskellige træk af "erindringen" om hverdagen som barn af småkårsfolk på landet omkring århundredskiftet: Arbejde, skolegang m.v.

De lidt ældre børn, landbougdommen, er emnet for den afsluttende artikel, hvor Kirsten Linde undersøger de ganske omfattende rejser efter sæsonarbejde, som unge fra store dele af Vestjylland foretog gennem 1800-tallet. Det var ikke kun eventyrlyst, men nok så meget periodisk arbejdsløshed på hjemegnen, der skabte denne geografiske mobilitet.

*Bo Fritzbojer
Jens Villiam Jensen
Bjørn Poulsen*

Barndom og barnearbeid i det norske bondesamfunnet ca. 1860-1960

af Dagfinn Slettan

Omfattende, nødvendig og oppdragende

Det er best for mennesket å bu i bygd og ha jord å arbeide på (...).

Då har ein heim; bonna (barna) veks opp i natur og kjem inn i ein naturleg arbeidssamanheng og – dersom det ikkje er standsskilnad – i eit samfunn.

*Så får dei vet og arbeidsmoral og samfunnskjenle; blir 'folk' og nordmenn.*¹

Forfatteren Inge Krokann, som lanserte begrepet “det store hamskiftet” om moderniseringen av bondesamfunnet, legger disse ordene i munnen på den gamle folkehøyskolelæreren. Omformingen av bondesamfunnet er i beskjeden grad belyst ut fra et barneperspektiv. Barnehistorien har fått økt oppmerksomhet de siste tiårene også i Norge, men kanskje minst når det gjelder bondesamfunnet. Studiet av barnas plass i familie og produksjonsliv, og av endringene i synet på

barndommen, vil imidlertid kunne bidra til utvidet kunnskap om og forståelse av de sammensatte prosesser norske bygdesamfunn gjennomgikk, både de økonomiske, sosiale og kulturelle sider. Her skal vi legge hovedvekt på barnearbeidet.² Det kan være en fruktbar innfallsvinkel til barnehistorien, særlig når vi taler om barndommen på landet. Hos oss, som i andre land,³ er det agrare barnearbeidet mindre undersøkt enn det industrielle, men de arbeider som er utført, gir oss en del holdepunkter.

Så langt bakover som det finnes kilder, vet vi at barns arbeid var utbredt i bondesamfunnet. Både for barn og voksne var arbeidet grunnleggende for livsoppholdet og dermed styrende for bondesamfunnets måte å organisere livet på, i grendefellesskapet og på den enkelte gård der familien var produksjonsenhet og rammen omkring arbeidet. Oppfatningen av arbeid som en egen type aktivitet adskilt fra

Dagfinn Slettan (1941-99), professor ved Historisk institutt, NTNU, Trondheim. Har bl.a. publisert bøkene *Kystfolk ser tilbake. Livet på Trøndelagskysten i mellomkrigstida* (1979), *Bondesamfunn i oppløsning? Trønderske bondesamfunn 1930-1980* (1989) og *Minner og kulturhistorie. Teoretiske perspektiver* (1994).

andre virksomhetsformer, vant sent innpass i bondesamfunnet. Strukturen i det norske jordbruket var sterkt preget av små familiebruk med en husholdsøkonomi som gjennom hele 1800- og til etter midten av 1900-tallet, i ikke liten grad baserte seg på at alle husholdets medlemmer som var i stand til det, bidro med sitt arbeid. Fra 6-7-årsalderen hadde barn sin selvsagte plass og funksjon som deltakere i arbeidsfelleskapet med de voksne. Arbeidet var både økonomisk betydningsfullt og lenge bondesamfunnets viktigste sosialiseringsinstrument – opplæring til voksenlivets krav til ferdigheter og til bondesamfunnets norm- og verdisystem. “Barneoppdragelse’ var i bondesamfunnet så godt som identisk med yrkestrening”, sier Erling Bjurström om svenske forhold.⁴ Nødvendigheten av at alle arbeidet, understrekes av de sterke moralske føringer med trussel om straff for den som sluntret unna, sterkt synlig gjennom tallrike ordtak om dovenskapens forbannelse og arbeidets velsignelse. Det er et gode i seg selv, mens lediggang er roten til alt ondt og strider mot Skriftens ord: “Den som ikke vil arbeide, skal heller ikke ete”.⁵ Å hevde arbeidets moralske kvaliteter er ikke spesielt for det agrare samfunn, men var kanskje særlig fremtredende der. Den nasjonale bevegelsen på grundtvigiansk grunn koblet gårdens, bygdens, jordens og arbeidets velsignelser sammen med det nasjonale fellesskapet, slik vi så det i det innledende sitatet.

Den som arbeider, blir det folk og nordmenn av.

Vi skal gå nærmere inn på de konkrete arbeidsoppgavene, illustrert gjennom klipp fra noen minnesamlinger, prøve å få frem de endringer som skjedde og se disse i sammenheng med ytre og indre strukturelle forandringer i samfunnet. Et spørsmål er også hvorfor barnearbeidet hadde så stor plass i bondesamfunnet så lenge. Til forskjell fra det industrielle barnearbeidet hadde bondebarnas arbeid et betydelig omfang gjennom hele første halvdel av 1900-tallet. Barnearbeidet i fabrikkene var omfattende i Norge bare i en kort periode, med en topp i 1870-årene og rask nedgang etter 1900.⁶ Fabrikktilsynsloven av 1892 la restriksjoner på det industrielle barnearbeidet, men da var det allerede i klar nedgang.⁷ Annet lønnet barnearbeid i byene, som for eksempel bud- og butikkarbeid, fortsatte til siste krig og delvis lenger, men også dette var avtakende. Verken fabrikktilsynsloven eller senere lover som regulerte barnearbeid, gjaldt for landbruket som dermed kom i en særstilling. Det kan bety at man der fortsatte å betrakte dette arbeidet som økonomisk nødvendig, men det forteller også om et mer positivt syn på bondebarnas deltakelse i arbeidet, iallfall på hjemmegården. Selv om også barn i bysamfunn fortsatte å delta i arbeidsoppgaver i hjemmet, som å gjøre husarbeid, passe mindre barn, gå ærend osv., var det i hovedsak i primær-

næringene at det omfattende *produksjonsrelaterte* barnearbeidet fortsatte utover i etterkrigstiden.

Kildene

Jeg kommer ikke i hug at vi stakk av.

De eldre søsknene passet på.

Det var de som gav kjeften.

Etter at vi var 8-9 år var det ikke bønn lenger.

En reflekterte ikke så mye over det, arbeidet var jo en naturlig ting.

Vi nektet jo ikke. Det var arbeid som måtte gjøres.

Du så jo at arbeidet ditt lå der og måtte utføres.

Vi gjorde som regel det vi ble bedt om.⁸

Kildene til barnehistorien er sparsomme for eldre tid, men fra 1800-tallets slutt flyter de rikere. Bl.a. finnes det et relativt stort minnemateriale som dekker tiden fra 1880-årene, og i noen tilfeller før. I en del av dette får barndom og barnearbeid stor plass.⁹ Bildematerialet blir rikere etter hvert som fotografiet blir vanlig også på bygdene, og fra 1870-årene får vi flere offentlige kilder, som statistikk, uttalelser fra amtmenn, distriktsleger og andre som sier noe om omfang og innhold i barnearbeidet. Skjønnlitterære skildringer av barn i bygdesamfunn er tallrike og i liten grad systematisk utnyttet av historikere.

Kildene er produsert av voksne og reflekterer holdningene til bedriftseiere, politikere, embedsmenn, leger, skole-

folk, forfattere og foreldre. Også minnene er voksenproduserte barndoms-erindringer. Samtidige kilder skapt av barn er det lite av for vår periode. Hvordan barn opplevde sin situasjon i arbeidet på hjemmegården og hos andre, er det minnematerialet som forteller mest om. Rekonstruksjon av opplevelser er vanskelig. Fortellingen om barndommen er den voksnes identitetskonstruksjon, utvalg, bearbeiding og formulering av minner, utsatt for senere påvirkninger og ofte fragmentariske. Likevel åpner minnene spennende muligheter for historikeren. "Barndommen er nøglen – eller krystalkuglen – hvormed der åbnes for dét, som stadig væk er inden i den voksne. Som definerer den voksnes liv og fortolkningen af det, og som sættes i relief af de voksnes forælderrolle, og den nye børnegerations barndom".¹⁰ Minnene er retrospektive konstruksjoner, men representerer samtidig erfaringer fra et virkelig levd liv. Påstanden om barndomsminnenes tendens til forgylling, der alle somrer var solfylte, stemmer slett ikke med feltarbeideres erfaringer. Det overraskende er heller hvor realistiske barndomsskildringene ofte er. For den som søker historieinnsikt, kan de åpne dører til fortidig kultur, om man tolker dem med nødvendig kildekritisk refleksjon og næranalyse av helheten i livsfortellingene, og sammenholder dem med andre beretninger og med skriftlige kilder fra samtiden, foto, gjenstander og annet.¹¹

Arbeidets innhold og rollefordeling

*Han lå på alle fire
med fjeset vendt mot jord,
for det var flust med ukrutt
og åkern var så stor ...¹²*

Det gir mening å si at barn deltok i de fleste av de mangfoldige gjøremål som er knyttet til gårdsdrift. Vi skal her nøye oss med noen typiske oppgaver gjennom året, arbeid som de fleste barn ble satt til, uavhengig av gårdsstørrelse og geografi. Disse oppgavene var de samme, og i stor grad utført på samme måte frem til traktoriseringen og maskinjordbruket hadde overtatt for hesteteknologien omkring 1960. Arbeidet var som nevnt også opplæring til bondesamfunnets normer og var også en forberedelse til de kjønnsroller barna var forventet å gå inn i. Et studium av barnearbeid blir ensporet dersom en ikke tar hensyn til at gutter og jenter bevisst og ubevisst, blir formet og disiplinert på forskjellige måter. Kjønnsrollemønsteret i bondesamfunnet var temmelig fast når det gjelder arbeidsoppgaver, selv om det var geografiske variasjoner og sosiale forskjeller. På småbruk og husmannsplasser hadde mannen oftest fiske, lønnsarbeid eller pliktarbeid ved siden av bruket, og kvinnene var derfor sammen med barna henvist til arbeid som ellers var ansett som mannsarbeid. Det var sjeldnere at menn gjorde "kvinnfolkarbeid". Skillet er heller ikke så gjennomført for

barna, men tydelig nok. Kjønnsrollene var tradisjonsbundet og endret seg langsomt.

Selv om bondesamfunnet hadde klare patriarkalske trekk, var det kvinnene som spilte hovedrollen i oppdragelsen av barna, og langt på veg også i den samlede produksjon og reproduksjon på gården. De hadde stell av og tilsyn med de minste, ansvaret for barnas påkledning og for å få dem til skolen, og de hadde omsorgen for dem ved sykdom. I større grad enn mennene var de stadig nærværende, og det er neppe tvil om at kvinnene hadde flest arbeidstimer. Minnematerialet er entydig på dette, kvinnene var "oppe først og sist i seng". De stod opp for å lage morgenmat og gå i fjøset (kostalden), og de hvilte sjelden middag, i hvert fall i onnene,¹³ og i så fall kortere tid enn mennene. Middagen på landet var omkring klokken tolv, og hvilen var frem til to. Etter middagen skulle bordet ryddes og oppvasken tas. Kvinnene skulle også servere kaffe til mennene før arbeidet fortsatte. Om kvelden etter fjøstid ventet stopping og lapping, og frem til i mellomkrigstiden stod alltid rokk eller vev og ventet på kvinnehender. Omsorg for gamle og syke var kvinneansvar, og de deltok i så stor grad som mulig i utearbeidet. Så lenge seterdriften varte, var den et nesten rent kvinnearbeid, sammen med barn som var gjetere (hyrder) og hjelpere på seteren i sommermånedene.

Barnearbeidet foregikk hele året, styrt av årstidene og døgnetts rytme. Guttene var med på mindre tungt skogsarbeid om vinteren, som vedhogst og vedkjøring, men ellers var både gutter og jenter med i “vedsjauen” hjemme om våren, dvs. opphogging, stabling og bæring. Barn lærte seg tidlig til å bruke redskaper som øks og sag. Man startet med små barneutgaver og økte gradvis etter størrelse og ferdighet. Der torv ble brukt som brensel, var det mange arbeidsoppgaver for begge kjønn. Onnene var særlig travle. Når sneen var borte, plukket barna stein og rakte markene før selve våronnen startet. Guttene ble satt til å behandle enklere redskaper som å kjøre åkerrulle og å harve. I 12-årsalderen skulle en gutt kunne sele opp en hest og behandle de fleste redskaper, men de fleste var nok et par år eldre før de fikk kjøre slåmaskinen alene. Bortsett fra hesteredskapene, var onnearbeidet for en stor del preget av felles arbeidsoppgaver for jenter og gutter. Luking og tynning var typisk barnearbeid gjennom hele perioden, ofte beskrevet som ensomt og kjedelig. Grønnsakradene kunne fortone seg milelange for et barneblikk.

Slåttonnen blir i minnene mer positivt fremstilt. Da arbeidet man mange sammen, både barn og voksne, tjenestefolk, husmannsfolk, kårfolkene (de gamle) og kanskje slektninger fra byen. Det var oppgaver for store og små, fra ljaslått (ljå = le) for gutter og

raking for jenter, til innkjøring eller bæring av høyet. Guttene fikk kanskje sin barneljå i 10-årsalderen. Selv om det ikke lenger var vanlig å slå markene med ljå, med slåttekarene i rekke, etter at slåmaskinen ble utbredt i 1880-årene, ble ljåen fortsatt brukt til slått av småstykker, bakker, kanter og utslåtter. Å trække høylasset var en slags kombinasjon av lek og arbeid, og senere ventet friskt høy i løa (laden) der en kunne hoppe, grave tunneler og sove i høyet om natten. Så lenge man tørket høyet på marken, skulle det behandles en rekke ganger før det kunne kjøres eller bæres inn i løa. Betegnelser som breie, vende, kå (eller kjå), mu(g)e, kjemme, såte o.fl. var i forskjellige dialektformer velkjente for barn opp til 1950-tallet.¹⁴ Etter som “kunstgress”, timotei og kløver, kom i alminnelig bruk frem mot hundre-årsskiftet, ble mye av høyet tørket på hesjer med treraier eller ståltråd. Det var tyngre arbeid som passet best for større barn, men de mindre kunne bære ut staur, “dra ut tråden”, rake inn til hesja osv. Slåttonna blir ofte knyttet sammen med minner om solfylte somrer med blanding av lek og arbeid – og skolefri, selv om hesjing av regntungt høy og tunge høybører ikke er glemte. Ragnfrid Rise Hoel forteller fra Oppdal omkring 1920:

“(Det) var mykje ljåslått. Alle dei store englökkene vart slegne. Eg var med onnajenta og raka frå eg var riktig lita. Eg hadde ei lita rive med grønt hovud på. Da eg vart konfirmert, tok

eg over breisla etter (slåtte) karane åleine. ... (Vi) trakka i høyskrinda (høyvogna) etter beste evne da vi var små og. Men ein vaksen måtte jumpe oppi av og til da. Vi fekk sitje på høylasset til gards, og attende (tilbake) stod vi i den tomme høyvogna (...) Det var på mange måtar ei herleg tid for oss ungane. Vi gøymde oss bak og under hesjene, krabba (kravlede) under dei, stupte kråke (slog kolbøtte) i såtene og muene og hoppa i høyet på kjellen. Høyhoppinga var vel det morosamste.”¹⁵

På høsten kom innhøsting av frukt, poteter og rotfrukter i tillegg til bær-

sanking. Heller ikke her var kjønns-skillet særlig tydelig. Skillet kommer, som man kan tenke seg, klarest frem på tre felt, *fjøsarbeid* og stell av dyr i det hele, med unntak av hesten, alle former for *husarbeid*, og i *omsorgsarbeidet* for barn, syke og gamle. Det var selvsagt at jentene ble lært opp i dette. Barnearbeid i fjøset var soping (feje), måking (skovle/muge), føring og vannbæring, og for større barn melking. Mange kvinner husker at de som småjenter slepte på vannbøtter eller melkespann, selv om nok mennene “hjalp til” med det tyngste. “Det hendte at karene (mandfolkene) hjalp til med måking i fjøset”, sier en kvinne,

Ålen, Sør-Trøndelag 1957. Jenta i “høyskrinda”. (Trøndelag billedarkiv, Trøndelag Folkemuseum).

“men ellers var alt fjøsarbeid kvinn-folkarbeid”. Det fantes menn som kunne melke, men langt flere forteller at ingen mann på gården kunne melke før melkemaskinen kom. Jentene kunne det ofte før de begynte på skolen.

I innarbeidet er det nok å si at jentene deltok i det aller meste, rengjøring, klesvask, matlaging og alle de aktiviteter som var forbundet med dette. I den grad gutter ble satt til slikt, brukes gjerne uttrykket “hjelpetil” – som i folkeeventyrene, der de bar ved og vann til kokka. Det samme gjaldt omsorgsarbeidet. Barnepass, og dermed deler av barneoppdragelsen, var jentenes oppgave. “Barnepike”, eller på dialekt “bånhjure” eller lignende, var gjerne betegnelsen som jenter fikk når de ble festet som barnetjenere på en gård. Det betydde imidlertid langt mer enn å passe barn, som vi skal se. De eldre søsken hadde ansvar for de yngre. Barnepass var en viktig oppgave siden bondekona i stor utstrekning var opptatt med annet arbeid. Siden flertallet av brukene var små og i stor grad drevet som kombinasjonsbruk, var bruket ofte helt avhengig av kvinnes og barnas arbeid. Betegnelsen “kvinnebonde” er således treffende, og vi kan kanskje også tale om “barnebønder”.

Et lite utdrag fra et lengre intervju kan illustrere noen av poengene nevnt ovenfor: Ekteparet Joar og Bergliot fra en bygd nær Trondheim, begge født i 1941, forteller i et felles

intervju om arbeidsoppgavene i onnetidene fra vår til høst:¹⁶

Joar:

“Først om våren plukka vi stein fra nyåkrene. Det brukte vi ei lita uke på – plukka dem så små som toøringer og fraktet dem til steindungen i trillebår. Alle var med på det, men ellers i våronna var det guttenes jobb å harve og rulle. Fraukjøringa (gjødselkjøring) hørte våren til. Fra 9-10-årsalderen lesset vi, og 12-13 år kjørte vi ut. (...) Så var det potetsettinga som var arbeidet for oss ungene. Vi rindet opp med ard og satte med hånd. Krøttera (kreaturene) ble sluppet ut etter våronna. Sauene først, før de ble sendt til marka (til fjells/utmark). Da måtte vi være med og passe dem. De skulle både vaskes og klippes. Kyrne slapp vi i kulturbeite og hentet dem inn om kvelden. Det var vår jobb støtt.

I håballen (tiden mellom vår- og slåttonn) var det utgardgjerding (oppsetting av gjerde mot innmarken) ved siden av luking og tynning som var en typisk barnejobb. Når åkeren var stor og få var med, var det litt trøstesløst. Hit kom bybarn på ferie, og for dem var det bading og lek, mens vi lå i åkeren. Først på juli begynte slåtten. Far slo (med slåmaskin), og min jobb var å ta motskåren. I 11-årsalderen fikk jeg ljå og slo rundt kantene. Dra slipesteinen var fast jobb. I slåttonna hadde vi åkerarbeidet i tillegg. Vi hekta (hakkete ugress) i potet- og nepeåkeren for siste gang.

Skurden (kornhøsten) tok til straks etter at skolen hadde startet. Ungene la sammen (korn)banda, og da vi ble større, var vi med og bandt. I oktober for trøskarlaget (felles treskeverk) fra gård til gård. Min jobb var å ta unna agnene. Vi var en del rundt og plukket poteter for andre. Da fikk vi penger i motsetning til hjemme. Jeg tror jeg startet med fem kroner dagen i 8-10-årsalderen og endte opp med ti. Annet arbeid vi tjente penger på, var vedhugging.”

Bergliot:

“Jeg slapp lessing og utkjøring av frau (gjødsel), men jeg var med å breidd (spredte) ut med håndmakt. I grunnen var det like tungt. Mor stod for melkingen, men vi andre lærte tidlig for å kunne hjelpe til. Bror min slapp unna, så der kan du si at kjønnsrollemønsteret viste seg. Det kunne hende vi fikk noen ører for lukiing og tynning – det var vel for å få oss til å holde ut. Også hos oss kom bybarn på ferie. Vi var grønne av misunnelse! Søskenbarna mine som kom hit, lå og solet seg mens vi måtte jobbe og jobbe – ja, vi gjorde det, fulgte de vanlige (arbeids)øktene. Jeg måtte opp klokka seks og være med mor i fjøset, og i middagshvilen hjelpe til å vaske opp – det var forskjell på kar og kvinnfolk. Etter at arbeidet var slutt ved sekstiden om kvelden, var det i fjøset igjen.

I slåtten bar vi ut staur, hesjet og trødde (høy)lassene. Det siste var kvinnfolkarbeid. Siden tok vi ned

hesjene. I potetonna gikk vi og plukket flere uker. Da fikk vi gjerne litt betaling. Siden var det å ta opp og kjøre inn nepe (turnips). Langnepa var forferdelig tung, den satt så godt fast. Men like fullt var det kvinnfolkarbeid.”

Fortellerne er samstemte når det gjelder arbeidets udiskutable plikt. De er også enige om at de er blant de siste som hadde dette forpliktende arbeidet. De mener å huske et skifte i holdningene fra 50-årene av. Mens de selv systematisk ble opplært til arbeid, slapp deres yngre søsken langt lettere. 1950-tallet var trolig det omfattende og forpliktende barnarbeidets siste tiår i norske bondesamfunn, selv om det enkelte steder varte noe lenger.

Skildringen kan sies å være representativ for denne generasjon fortellere, men det er svært liten forskjell på denne og de fleste fremstillinger av barnarbeidet på gården et halvt hundreår tidligere, med noen markerte unntak. Forskjellen mellom 1900 og 1950 ligger først og fremst i at barna på 50-tallet blir mildere behandlet av de voksne etter som det ble mer syn for barns egne behov, og etter hvert som de fleste bruk ble mindre økonomisk avhengige av barnas innsats. På den andre siden var det nå blitt kostbart å leie arbeidskraft, og den var vanskelig å skaffe, så den økonomiske betydningen av barnarbeidet må ikke undervurderes.

De små tjenerne

Våren var einaste tida på heile året da bøndene flaug av seg beina for å få tak i husmannsungene. Da skulle de ha hjuring (gjeter / hyrde)...¹⁷

Ulikhetene kommer klarest frem om vi går bakover i tid, til de virkelige barnetjenerne. De fortjener et eget avsnitt. De mørkeste kapitlene dreier seg om de "bortsatte" barna, de som fattigvesenet plasserte ut på gårdene, eller sendte rundt på legd, dvs. fra gård til gård. Fattigloven av 1900 avskaffet legdevesenet på papiret, men i praksis fortsatte det ennå lenge. Forskjellen på legdegang og bortsetting var for øvrig ikke så stor. Fattigungene skiftet i begge tilfeller ofte sted. Mange forteller om ulykkelig barneskjebner, til dels med langvarig mishandling og overgrep. En kvinne fra Østlandet, født 1887, har skildret en slik barnedom i frykt og lidelse, omkring på mange gårder.

"...Jeg fikk så mye juling (prygl/bank) av henne (bondekona) fordi hun sa jeg var lat, men sikkert er det at jeg gjorde i redsel mye mer enn jeg hadde godt av. Og sikkert er det at jeg holdt på å miste min forstand. Jeg fløy opp i søvne og skulle gjøre arbeider – da mannen kom og fikk meg ned i lortfillene i senga igjen, og jeg i søvne sa noe rart som mannen fortalte etterpå og moret seg kostelig over. (...En gang) kom jeg til å slå ned en liten mjølke-dråpe (...) Kona kom med svolken (kjep-

pen), rev mine klær opp og slo løs – som vanlig. Og jeg måtte som vanlig tilstå. (...) Jeg var i fjøset såsant det var noen anledning til det. Jeg tok en ku om halsen (og gråt), for gråt gjorde jeg så mye... det var i fjøset jeg hadde mine eneste og kjære venner..."¹⁸

En jente fra Sør-Trøndelag, født 1889, hadde mistet sin mor og ble bortsatt som barnetjener fra hun var 8 1/2 til konfirmasjonen, først hos en bondefamilie i en fjellbygd. Som hos de fleste, blandes gode og onde minner. Utdraget viser også eksempler på at gjetingen (vogte kvæget) ble kombinert med håndarbeid ute i marken. Gjetingen og fjøsstellet fylte som oftest mye av sommerhalvåret, men innimellom og i vinterhalvåret var det vanlige gjøremål ute og inne på gården, bare avbrutt av de korte periodene med skolegang. Beretningen representerer på mange måter et slags gjennomsnitt av fortellingene fra bortsatte barn. Det fins eksempler på barnetjenere som hadde det både bedre og verre.

"Mine første år var lyse idet jeg da bodde sammen med far, mor og tre brødre i en liten stue, som far selv hadde bygd, (men) i 1897 døde mor. Jeg ble bortsatt til en bonde hvor jeg skulle være gjeterjente. Det var da å gå i fjellet fra tidlig morgen til sene kvell. Ofte i regn og surt veir. Ja det hendte det også kom sne. Vi hadde intet regntøi i den tid, så vi gikk ofte våt til skinnet, ja det hendte at hoser-

ne og stakken (kjolen) var like våt om morgenen når jeg tok de på som de var om kvellen når jeg tok de av. Når det var riktig kaldt jaget vi kuene ned i et dalsøk hvor det var litt småbjerk. Vi gikk ofte og sang på gamle kjærlighetsviser den gang. Særlig minnes jeg begynnelsen på en. "Når kvelden stunder og byder hvile, den skjønne Anna til lunden ile, at møte Alfred i dalens bund, har lovt å komme i kveldens stund". Hvær gang denne melodien kommer meg i tankene, synes jeg å kjenne duften av bjerken i dalen. Vi var flere gjeterunger i lag, så når det var godt veir, kunne vi ha det riktig morsomt. Vi byttet da mat, tente opp varme og stekte flesk på pinne. Maten var (det) ikke noe særlig å si på, jeg husker bare at de ville jeg skulle spise skorpene som den lille gutten deres ikke ville ha. Det ville jeg ikke, men manden stod over mig med en stok og truet mig til å spise de(...) Jeg gråt meget første sommeren. Jeg var ikke vant med dyr og var redd. Dessuten sørget jeg over mor og lengtet etter far og mine brødre. Jeg var da bare 8 1/2 år. (...)

Da jeg hadde vært der i 1 1/2 år, kom far og hentet mig. Jeg skulle på samme sted som min bror var, og jeg var svært glad for det. Forholdene ble ikke stort annerledes. Det var å gå i skogen fra morgen til kvell i al slags veir. Når veiret (var) fint, måtte jeg alltid ha arbeide med, strikking eller stopping. Så lavet jeg visper og små limer. Jeg plukket også skjefte, et slags stivt græss som vi laget skrubber av. (...)

En ting var svært leit (trist/sørgelig). Det var nesten umulig å holde seg ren for utøi. Både lopper og lus var svært almindelig. Lopper hadde vi også (hjemme), da vi brukte (skinn)feller og halm i sengene, men lus hadde jeg ikke set. Jeg ble da krekende full av lus i håret og klærne (...) Jeg fikk da det råd å blande lysol og vand og vaske hodet mit med. Jeg så gjorde. Lusene krøp da frem i håret, og jeg holdt mig over skorstenen i et gammel kjøkken og kjemmet lusene dit. (...) Vi hadde en evig kamp mot utøi."¹⁹

Hun forteller også om streng behandling fra husbonden. Annenhver måned i vinterhalvåret gikk hun på skole, som fortsatt ble holdt omkring på gårdene.²⁰ Skoleminnene forteller som en kan vente, både om omsorgsfulle og tyranniske lærere, men de siste vil hun ikke nevne.

"Vi skiftet ofte lærer (...) En som var så ualmindelig snill vil jeg nevne. Han het Hans Mo og var fra Gauldalen et sted. Vi barn sørget rent da han reiste.(...) Når jeg stod op i 1/2 6 tiden var det å vaske sig i iskoldt vand. Maten var helst kald grøt fra kvellen og kald melk. Brødsriver og en flaske melk var niste til skolen. (...) Det var lang dag og ofte kvell før vi kom hjem, men (jeg) måtte ofte hjelpe til i fjøset om kvellen. Den tid jeg var fri skolen hadde jeg mit faste arbeide. Karding, strikking, stopping og lapping. Jeg fikk fri et par timer om dagen, og da måtte jeg ut på ski. Men

tiden gik, og våren 1904 skulde jeg konfirmeres ...”

Også barn fra noe bedre stilte familier, men med mange barn og trang økonomi, ble ofte sendt ut på arbeid hos andre i lengre perioder. Går vi en generasjon frem i tid, ser vi likevel at tilværelsen for disse nok har vært ly-

sere enn for de bortsatte. Gunnar Lund fra Ytre Namdalen i Nord-Trøndelag, født 1912, husker tiden som gjeter i 20-årene.²¹ Da var den helårige barnetjenesten i ferd med å forsvinne, og det var sjeldnere at barn ble sendt bort før de var opp mot 10 år gamle. Tonen er lysere her:

Åfjord i Sør-Trøndelag i 1890-årene. Bare større gårder hadde to-hesters slåmaskin og flere tjenestefolk. Bildet er tatt av en profesjonell fotograf, og oppstillingen viser kjønnsrollemønsteret. Mannen er plassert på slåmaskinen, og ved siden 12-13-åringen som snart er tiltrodd å kjøre den. Kvinnene med rive sammen med småjentene, og foran guttene med matspenn. Det var barnas oppgave å bringe maten ut på marken. Heller ikke gamlingen i bakgrunnen bryter mønsteret. Det var vanlig at kårfolk (aftægtsfolk) eller legdekaller (fattigfolk) ble satt til “kvinnfolkarbeid”. (Foto: J. Bredevold. Universitetsbibliotekets fotosamling, Trondheim).

“... Men det var jo ikke vinter og skolegang hele året. Det var også sommer med sol over alle hauger, med fisketurer i Elgåa, med hvitblekte hårlugger og brunbrente berrføtter. Paradisisk. Helt til vi i 10-11-årsalderen ble tinget bort som gjeter. Salsbruket hadde to eksportartikler. Det var tremasse og gjetergutter (hyrde-drenge). Ja, jenter også for den saks skyld. Hardt kan det høres å sende smågutter langt opp i Øvre Namdalen som gjeter. Men jeg som selv har vært gjennom det, vet at i mange, kanskje de fleste tilfeller, hadde en bare godt av det. Det vanlige og normale, da som nå, var jo at voksne folk var snille mot ungene. Maten var i regelen både kraftig og nærende på gårdene. Verst var hjemlengselen de første dagene på en ny plass...

I 1923 ble jeg tinget bort som gjeter hos en gårdbruker en halv mils vei hjemmefra. Da var jeg 10 år og skulle fylle 11 utpå seinhøsten. En vakker solskinnsdag sist i mai ble jeg fulgt av mor og far dit jeg skulle være om sommeren. Jeg ble der forresten i tre somrer. (...) Kyrne ble sluppet ut om morgenen og sendt et stykke ut i marka Som regel ble jeg hos dem til de hadde funnet godt beite og hadde roet seg. Så gikk jeg hjem igjen, det var forskjellig på en gård en guttunge kunne gjøre. Først hadde vi potetsetting, og så skulle ekrene renses for stein, det skulle fiskes til husbruk, og i det hele var det litt av hvert for meg å henge fingrene i. ...”

Gjetingen, i hjemmeskogen og i utmarken, på seteren, er kanskje det mest omtalte av bondebarns arbeid. Det var da også et svært utbredt barneyrke frem til århundreskiftet. Guttene var i flertall, men ved århundreskiftet var ennå 1/4 av gjeterne jenter. I 1891 utgjorde gjeterne nesten en tredjedel av alle barn som er registrert med “eget erhverv”, i 1900 en fjerdedel, og i 1910 en sjettedel. Tallet er trolig større fordi mange av gjeterne står oppført som tjenere, “tyende”, i folketellingen.²² Det absolutte tallet på gjeter sank også kraftig frem mot første verdenskrig. Bare i enkelte distrikter, særlig i Trøndelag og på deler av Vestlandet, var gjeting utenfor gårdens nærområder utbredt gjennom mellomkrigstiden. Gjetingen var også det eneste barnearbeidet i bondesamfunnet som i noen grad fanget myndighetenes interesse. Det ble nemlig betraktet som “lønnet arbeid” og kom derfor med i en større undersøkelse som statistikeren Jacob Neumann Mohn gjennomførte i 1870-årene på oppdrag fra Indredepartementet som forberedelse til mulige lovreguleringer av dette arbeidet.

Han gikk relativt grundig til verks. Bl.a. sendte han en forespørsel til distriktslegene om hvor utbredt gjetingen var i deres distrikt, og om deres mening om behovet for lovregulering. Svarene kom i 1878 og er interessant lesning.²³ Leger og skolefolk hadde lenge betraktet gjetingen som skadelig både for kropp og sjel, og hemmende

for skolegang og lekselesning. Lovregulering er det likevel svært få som går inn for. De klager imidlertid over at deres advarsler faller på stengrunn hos bøndene. To elementer dominerer i legenes svar, de medisinske og de moralske sidene. Flere er opptatt av det betenkelige i at gutter og jenter ferdes sammen uten tilsyn i skog og mark hele sommeren. De helsemessige konsekvensene er likevel mest omtalt. Flere er opptatt av at kulden og fuktigheten øker faren for spedalskhet. Lengst i negativ retning går tidligere distriktslege Høegh i Nordland:

“Beklædningen er i almindelighed daarlig; maadelige Sko (sjelden Støvler), gamle, slidte Vadmelklæder med Lerredsskjorte, oftest hullede uldne Underbenklæder, men næppe nogensinde Uldskjorte, og en Vest af slet Beskaffenhed under. Dertil en Hue og undertiden en gammel utæt Olietrøie, og hele Klædedragten er – for Pigernes Vedkommede mutatis mutandis – færdig. Veiret er paa disse Kanter i det store Hele raat, fugtigt, vindigt, kjøligt, og de smaa Gjætere ere meget jævnlgt vaade og forfrosne.”

Han omtaler kosten som dårlig og ensidig, og ikke nok med at barna lider ondt, sulter og fryser, “men det fortjener at komme i Betragtning, at disse Stakler under Gjætning tilbringe et ørkesløst, kjedende Liv, som frister dem til Udskeielser af værste Slag”. Høegh har også blikk for følgene av jentenes evige barnepass:

“Hvor almindeligt er det ikke at sætte de unge Pigebørn på 10-12 Aar, ja yngre med, til at passe Børn på 1 a 2 Aar? Hvor daarligt blive ikke disse pleiede og hvor sørgelig kjedsommeligt er det ikke for de unge Pigebørn at sidde vuggende og nynnende over de Smaa Time efter Time, medens det for deres Helbred er et skadeligt Arbeide at bære dem omkring den lange Dag med de svage Muskler og den let bøielige Rygsøile?”

Endring og stabilitet

Hvordan endres barnarbeidet? Vi startet med arbeidet i 1950-årene og endte 80 år tidligere. Mange av arbeidsoppgavene er de samme, men det er også vesentlige endringer i barns situasjon. Det er vanskelig å operere med skarpt adskilte faser i utviklingen av barnarbeidet. Geografiske variasjoner, ulikhetene i bruksstørrelse og andet gjør at forandringene kommer på forskjellige tidspunkter. Et visst mønster fremtrer likevel. Selv om kildematerialet er tynt, kan vi regne med at barnarbeidet i det førindustrielle bondesamfunnet frem til midten av 1800-tallet hadde en selvsagt plass på de fleste bruk. Fra tidlig 1700-tall hadde det skjedd en strukturendring i jordbruket som gjør det rimelig å slutte at barnarbeidet har vært tiltakende. Gjennom bruksdeling og fremveksten av husmannsvesenet kom det til tusener av nye enheter, familiejordbruk der alle medlemmenes innsats som nevnt var nødvendig. De voksende barneflokkene utover

1800-tallet, på småbruk og husmannsplasser, ble en viktig arbeidskraftressurs for større bønder og må ha ført til en økning i barnearbeidet borte fra hjemmet. Statistikere har pekt på at familiearbeidskraften var økende fra 1700-tallet, gjennom hele 1800-tallet og frem til 1930 da beregningen ble utført.²⁴

De siste tiårene av 1800-tallet synes å representere en topp i barnearbeidet med påfølgende fallende tendens etter århundreskiftet. Særlig tydelig er nedgangen i det langvarige arbeidet utenfor hjemmegården. Omkring 1920 er denne barnetjenesten på vei ut. Deretter kommer en utflating, eller iallfall en langsommere nedgang frem til omkring 1960. Da begynner for alvor det vi kan kalle en avviklingsfase. Det er tall for bortearbeidende barn fra 1890. Det totale antall er ikke mulig å fastslå på grund av den store underrapportering. Som folketellingen sier, kan "våre oppgaver (...) bare brukes til å vise hvad slags lønnet barnearbeide som er mest almindelig, forskjellen mellom gutter og piker og mellom forskjellige aldre, og om barnearbeidet ser ut til å bli almindeligere eller sjeldnere fra telling til telling".²⁵ Dessuten ble tallene innhentet 1. desember og registrerer derfor neppe sommerarbeidet som var mest utbredt. Det er også tall for gjeting spesielt. Alle oppgaver viser den tendensen vi ser i tabellen nedenfor. Prosenten av barnetjenere går ned, sterkest for jentene:

Tabell 1. Barn i alderen 13 til 14 år med eget erhverv. Prosent av samtlige barn på bygdene i denne alderen.

År	Gutter	Jenter
1890	23.4	21.7
1900	22.4	18.3
1910	16.4	12.8
1920	10.4	6.9

Kilde: Folketellingen 1920.

Mellomkrigstidens økonomiske kriser og de påfølgende fem okkupasjonsår fikk konsekvenser også for bondebarns arbeid. Den teknologiske og driftsmessige omleggingen bremsset opp. Fallende priser, økende gjeld og påfølgende tvangsauksjoner virket dempende på nyinvesteringene. Krigen avskaffet arbeidsløsheten og førte til en sterk nedbetaling av gjeld, men muligheten for nye teknologiske sprang, var stengt. Bruksstruktur og driftsmåter endret seg også lite. Alt i alt kan vi regne med at det *hjemmebaserte* barnearbeidet fortsatte i stort omfang.

Landbrukspolitikken etter krigen tok sikte på en målbevisst overføring av arbeidskraft fra jordbruket til høyproduktive næringer. Jordbruket på sin side skulle moderniseres og rasjonaliseres. Det skjedde nå en sterk nedgang i antallet voksne tjenere, og de mange hjemmевærende ugifte søsken til brukerparet, ble gradvis borte.

Både tjenestejentene og ”tantene” ble borte fra gårdene. Etter hvert som bondekvinnene fra 1960 av i økende grad tok lønnsarbeid ved siden av gårdsdriften, skjedde det en ytterligere maskulinisering i jordbruket, særlig på de større brukene.²⁶ Hvilke følger dette fikk for sosialiseringen av barn, er i liten grad undersøkt, men det er rimelig å tro at også dette bidro til å svekke gården og grenda som sosialiseringens arena. Organisasjoner for barn vant dessuten nå klart større innpass på bygdene. Det gjaldt først og fremst idrettslag, men også andre organisasjoner. Landbruksorganisasjonene hadde sett dette alt fra 30-årene og startet egen virksomhet for barn gjennom jordbruksklubbene (4H-klubber), etter hvert med betydelig økonomiske bidrag. Klubbene skal fremme sansen for bondeyrket og bygdekulturen og lære barn praktisk arbeid som grønnsakdyrking, stell av dyr osv. Virke-

midlene var premiering, lek og sosialt samvær og samlinger i sommerleirer. Organisasjonsveksten viser, sammen med andre fritidstilbud, at sosialiseringen av barn i økende grad ble overtatt av andre enn familien og nærmiljøet. 4H kan på den ene siden stå som motvekt mot krefter som trakk barna ut av bondesamfunnet, samtidig som organisasjonen selv var en del av en allmenn prosess der den familiebaserte sosialiseringen ble svekket. Utvidelsen av skoletiden er et viktig moment i denne sammenheng, men det avgjørende skiftet her kom først i 60-årene med den nye 9-årige enhetsskolen. Først nå ble skoletiden på landet den samme som i byene. Frem til nå hadde bygdebarn gått på skole bare tre dager i uken. De små grendeskolene ble nå erstattet av én stor sentralskole i kommunesenteret. Ungdomsskolettrinnet ble i enda større grad sentralisert.

Tabell 2. Den totale innsatsen av barn under 15 år for de undersøkte oppgaver. Jordbrukstillingene 1949 og 1959.²⁷

Dagsverk i driftsåret	1949	1959
Slått- og skurdonn	621 000	687 658
Potetsetting og opptaking	703 000	535 107
Luking og tynning	284 000	295 000
Høsting av frukt og hagebær	ikke spurt	97 854
Sum	1608 000	1615 619

Tendensene var altså klare fra 50-tallet, og man kunne forvente en nedgang i barnearbeidet. Likevel tyder både statistiske opplysninger, og ikke minst minnematerialet, på at barnearbeidet på gårdene fortsatte i stort omfang, som Joar og Bergliot bekreftet. Vi har enkelte tall som støtter opp om dette. Jordbrukstillingene i 1949 og 1959 hadde med spørsmål om en del utvalgte (og velkjente) arbeidsoppgaver for barn. Dessverre fortsatte ikke denne registreringen etter 1959.

Lokale undersøkelser som er utført, bekrefter den høye deltakelsen i 1950-årene, og fallet etter 1960.²⁸ Sammenfattende kan vi si at barnearbeidet i bondesamfunnet på noen viktige områder endret karakter i hundreåret frem til ca. 1960. De muntlige kildene, litteraturen og enkelte statistiske opplysninger tyder på at barnearbeidet likevel ikke ble avvirket som en omfattende og forpliktende del av barnedomslivet. Innføringen av hesteteknologien, nye driftsmåter og den mer salgsrettede produksjon under "hamskiftet" fram til mellomkrigstiden endret ikke særlig på barnearbeidet. Kanskje skapte den nye teknologien flere arbeidsoppgaver for barn enn den avvirket. Heller ikke kjønnsrollemønsteret ser ut til å ha endret seg grunnleggende. Arbeidet var hele tiden en kjønnssoialisering. Den viktigste endringen er som vi har sett, bortfallet av den langvarige barnetjeneren hos fremmede. Vesentlig er det også at arbeidet i så stort omfang ble

utført sammen med de voksne, kanskje enda mer etter at barnetjeneren var borte. Dette motvirket for en del den svekkede familiesosialiseringen.

Vi ser med andre ord både endring og stabilitet. Vesentlige trekk ved jordbruksdriften som muliggjorde og dels krevde et omfattende barnearbeid innenfor familierammen, bestod. Omfanget av familiearbeidskraften gikk snarere opp enn ned i perioden. Det kom også mange nye små enheter der barns innsats var viktigere enn på de store. En husholdsøkonomi basert på familiearbeidskraft finner vi først og fremst i småbruksstrøk. "Vårt land er (...) i stigende grad blitt et småbrukerland", slår Statistisk Sentralbyrå fast i jordbrukstillingen 1929. Småbruksstrukturen er karakteristisk for Norge til omkring 1960 da tempoet i strukturrasjonaliseringen økte og skapte større enheter.

Småbruk betyr kombinasjonsdrift. Både i kyststrøkene og andre steder ble kombinasjonsdriften vedlikeholdt, og dels utvidet. Som vi har sett, falt mye av arbeidet her på kvinner og barn. Rasjonaliserings- og effektiviseringsmålet for landbrukspolitikken kom i konflikt med ønsket om opprettholdelse av bosettingen. Tross flyttestrømmen til byene og nedlegging av små bruk, gikk sentraliseringen langsommere enn i nabolandet i øst. Dels kan det skyldes at småbrukerfamilier lenge foretrakk kombinasjonsdriften

framfor lønnsarbeid i byer og tettsteder, ut fra andre lønnsomhets- og rasjonalitetskriterier enn planøkonomene opererte med. Videre kan vi slå fast at en omfattende spesialisering av produksjonen heller ikke kom før etter 1960. Flertallet av gårdene drev til da allsidig produksjon, noe som betydde en mengde arbeidsoppgaver for barn. Det forretningsmessige jord-

bruket brøt nok gjennom, men produksjonen til hjemmebruk var enda høy, og mye av varene til eget bruk ble fortsatt foredlet på gården – igjen med oppgaver for barna. Driftsundersøkelsene fra Norges Landbruksøkonomiske Institutt tyder på at den egenproduserte delen av matvareforbruket på gårdene var *stigende* frem til 1950.²⁹

Melhus, Sør-Trøndelag 1957. Sammenlign bildet et halv hundreår tidligere. Alle generasjoner er fortsatt deltakere, selv om barnas og de gamles arbeidsinnsats nå er mindre betydningsfull. Maten bringes ut på marken, med gamlemor som kaffekoker. Høyhesja og hesten er fortsatt med, men sleperiva er ny. Traktoren var i ferd med å overta, og noen år senere ville vi her kanskje sett en ensom mann på traktor med forhøster. (Foto: Anders A. Eggen. Trøndelag billedarkiv, Trøndelag Folkemuseum).

Dette peker mot en viss stabilitet og kontinuitet i barnearbeidet. Kanskje har historikerne som har forsket i “hamskiftet”, lagt for ensidig vekt på det raske og totale bruddet, satt moderniseringen på en enkel utviklingsformel, *fra* noe, gjennom forvandling *til* noe helt nytt. Studiet av barnearbeidet kan antyde at det er mer fruktbart med en “knippemodell” der noen elementer blir skiftet ut, kanskje flere ganger, mens andre består gjennom lengre tidsrom. “Moderniseringen” er en vev med tråder på kryss og tvers.

Hvis det så er riktig at en avgjørende nedgang, og langt på veg en avvikling av barnearbeidet kom på 1960-tallet, hvorfor et brudd da? Et nærliggende svar kan være at den økonomiske betydningen av barnas innsats nå var marginalisert. Jordbruket er blitt en del av en markedsøkonomi der barnearbeid ikke var lønnsomt. Slik forklares ofte avviklingen av barnearbeidet i industrien. Det ble opprettholdt så lenge fabrikkene tjente på det. Selvsagt ønsket også bønder seg barnearbeidere fordi de var lett tilgjengelige og nærmest gratis. Det gjaldt bortearbeidet. Så lenge husmannsvesenet var utbredt, og det enda var relativt mange småbønder med store barneflokker, var mange foreldre henvist til å sende barna bort på arbeid. Det var neppe ønsket, men økonomisk tvingende. Mellomkrigstiden var imidlertid siste fase av det en kan betegne som “fattig-

norge”. De fleste i neste generasjon foreldre slapp å sende barna bort.

1940- og 50-årenes barnearbeid var ikke lenger en økonomisk *nødvendighet*. Fortsatt kunne barn for en del erstatte dyr og vanskelig tilgjengelig innleid arbeidskraft, men på hjemmegården var det knapt noen som vurderte barnearbeidet ut fra en lønnsomhetskalkyle. Når det fortsatte, var trolig kulturelle faktorer viktigere enn de økonomiske. Barnearbeidet ble ikke bare oppfattet som et middel til å oppnå økt velstand, men hadde som sagt en egenverdi. I 1950-årene synes holdningene i bondesamfunnet fortsatt å være at barns arbeid på gården var en selvsagt og positiv ting. Barn hadde godt av å arbeide, de skulle både “gjøre nytte for seg” og til egne seg nødvendig kunnskap som forberedelse til voksenlivet på en gård. Ellen Schrupf peker på at levestandardøkningen “fjernet *ett* av arbeiderfamiliens motiv for å sende barna i arbeid i industrien. Men arbeiderfamiliene hadde også andre motiv (...). Det var det moralske og opplæringsmessige. Barna skulle holdes borte fra lediggang som var roten til alt ondt, og de skulle læres opp til et arbeid som skulle gi dem et fremtidig yrke”.³⁰ Dette kan trolig i stor grad overføres på bondesamfunnet 50 år senere. Petter Svelmo som har undersøkt barnearbeidet etter 1945 i Verdal i Nord-Trøndelag, bygger bl.a. på et intervjumateriale, opptatt i 1980-82, som støtter dette.³¹ Hans fortellere er

født mellom 1930 og 1959. “Eg er helt overbevist om at arbeidet hadde en god oppdragende effekt”, sier en mann født 1942, en uttalelse som er representativ for Svelmos materiale. Informantene gir inntrykk av at barna deres tidlig fikk prøve seg på redskaper og arbeidsoppgaver nettopp for å “vende seg til”. “No når dei er 13-14 år, så tar eg dei bevisst med ut i fjøset, sånn at dei skal lære seg fjøsarbeid, (...) dei må begynne å vere med no, skal dei lære seg å handtere både traktoren og reiskapen”, sier en mann født 1938. Traktorkjøring i 12-14-årsalderen var ikke uvanlig før holdningene i samfunnet endret seg, og barna ble fratatt kniv og øks og utstyrt med hjelmer, sikkerhetsseler, flytevester og refleksbrikker.

Den engelske historikeren, Hugh Cunningham, legger mindre vekt på lønnsomheten av barnearbeidet også for tidligere tider. Barna var mer en utgifts- enn inntektspost, mener han. En arbeidsinnsats som nærmest seg den til en voksen, kom først langt opp i tenårene, og “familien som helhet hadde kanskje ikke nettoinntekt på barna før etter omkring atten års ekteskap. Barnearbeidet var sesongbetont og lite konkurransedyktig. Barna var likevel vesentlige for bondeøkonomien fordi de utgjorde den fremtidige arbeidsstyrken og var arvinger til jorda”.³² I det norske jordbruket var barnearbeidet åpenbart økonomisk viktigere enn det Cunningham hevder, enda i mellomkrigstiden, men

det er neppe økonomiske momenter som forklarer en 25 års forlengelse.

Skal vi forklare nedgangen etter 1960, er det flere faktorer som må trekkes inn. For det første endret rammebetingelsene seg. Produksjonsmessig spesialisering, strukturrasjonalisering og ny maskinell og kjemisk-biologisk teknologi skapte en endret situasjon for barna. En korngård med traktoren og skurdtreskeren (mejetærskeren) som hovedredskaper, gir lite rom for barnearbeid. Potet- og grønnsakproduksjon foregikk stadig mer automatisert. Ugresset ble fjernet ved sprøyting, og såmaskinen overflødiggjorde tynningen. Og selv om melkeproduserende bruk fortsatt hadde plass til barnearbeidet, svekkes det også der. Høytørkingen ute ble i økende grad erstattet med innetørker og ensilering i silo, og dessuten ble høyvognene erstattet av høysvans på traktoren. Barn som tråkket høylasse, ble et sjeldent syn. Ensilering startet i større omfang utover 50-tallet, men fortsatt kunne barn gjøre nytte for seg i siloslåttene. Da förhøsteren kom i 60-årene, og enda mer rundballeensileringen på 80-tallet, var det lite barn kunne brukes til i förproduksjonen, og med datastyrte og automatiske fjøs er det neppe særlig plass for barn der heller. Vi kunne fortsette med en rekke teknologiske endringer som peker i samme retning.

Selv om større barn fortsatt tar seg betalte jobber for eksempel som jord-

bærplukkere i jordbruket eller som torsketungeskjærere i fiskerinæringen, dreier det seg om fritidssysler som gir lommepenger til eget forbruk, det er i liten grad en integrert del av gårdens og familiens næringsmessige virksomhet. Det nye spesialiserte maskinjordbruket har ikke plass for barnearbeidet i den fasong vi har beskrevet det innenfor det familiebaserte husholdsjordbruket. Det er muligens rett å snakke om et “husholdshamskifte” på 60-tallet.

Dette tiåret representerer også et kulturelt skille på mange andre felter som vi alt har nevnt, bl.a utjevningen mellom by og land på skolesektoren og i organisasjonsarbeidet. Innholdet i skolen ble også klart endret under sosialdemokratiets skolereformer. Den liberale venstreideologiens kultursyn som hadde dominert landsfolkeskolen i flere generasjoner, var sterkt preget av den nasjonale bevegelsens bondekulturelle tilknytning med idealisering av det gamle gårds- og grendesamfunnets livsformer. 1960-årene representerer den nye sosialdemokratiske enhetsskolens seier. Hva har det betydd for bygdebarns sosialisering? Og hva har massekommunikasjonssamfunnet og medierevolusjonen betydd? Omfattende spørsmål som barneforskningen må ta opp i fremtiden.

“Bondekulturens oppløsning”?

Hva så når barnearbeidet er borte, det familiebaserte husholdsjordbruket sy-

nes å gå mot slutten, og fjernsyn og internett plasserer barnet i en voksenverden som har lite å gjøre med det bondesamfunn vi her har beskrevet? Betyr denne såkalte “avtradisjonisering” på 60-tallet et kvalitativt brudd, slik det også er hevdet om “hamskiftet” hundre år før? Er bondesamfunnet “oppløst”, og er utviklingen av barnearbeidet bare en del av denne prosessen? Bildet er komplekst, det er for enkelt å tale om en “utvikling” og et oppløst bondesamfunn. Endringsbildet er ikke unikt for vår tid. Bondekulturen var gjennom hele perioden både mottaker av impulser utenfra og selv endringskappende innenfra. Enhver livsform har en indre konsistens som vil motvirke endringer, men i neste omgang gir motstand ny kulturell endring og bygging av ny kultur. Om en ikke ensidig tar utgangspunkt i de store overgripende endringsprosessene og søker forklaringene der, men også søker ned i lokalsamfunnet, i mikrostrukturen, med hovedvekt på handlende enkeltmennesker og kollektiver, kan kanskje tesen om “oppløsning” av bondesamfunnet erstattes av en hypotese om reforhandling, refortolkning og reformulering. Studiet av kulturell endring i bondesamfunnet bør studeres som kulturmøter, ikke som en passiv repsepsjonsprosess i forhold til tvingende krefter utenfra. Flere kulturprosesser er innfiltret i hverandre. Egne tradisjoner er virksomme og brytes mot andres.³³

Vi har beskrevet noen hovedtrekk. Det må nødvendigvis her bli et forenklet bilde. “Det norske bondesamfunnet” var, og er, selvsagt ingen enhetlig størrelse. Det var store variasjoner mellom og innenfor regionene, og mellom store og små bruk. Avstanden var stor mellom breibygdene med storgårder på Østlandet, ofte med et stort antall husmenn og jordløse arbeidere knyttet til gårdsdriften – og jordflekken kombinert med fiske i Nord-Norge, eller på Sør- og Vestlandet der det var mer egalitære forhold, med få kakser (storbønder) og få husmenn. Fattigungene som ble bortsatt hos fremmede og barn som fikk vokse opp i tryggere omgivelser på hjemmegården,

opplevde vidt forskjellige barndommer. Barns situasjon var høyst varierende, og endringene kom til forskjellige tidspunkt. Minnematerialet spenner fra det lyse og romantiserende til det mørke og sorte. Barndommen var fylt av arbeid, men leken var ikke fraværende. Barn ble utnyttet av voksne, men vi møter også omsorg og kjærlighet. Barna var på godt og ondt inkludert i et voksefellesskap som har noe å si oss i dagens samfunn. Bedre eller verre før? Det er det egentlig ikke historikerens oppgave å svare på. I allfall er svaret ikke entydig, men barnehistorien kan gi oss dypere innsikt og utvidet forståelse både av fortid og nåtid. Derfor er den viktig.

NOTER

1. Inge Krokann: *Ut av skuggen*, roman 1949.
2. Barns arbeid frem til ca. 15 årsalder.
3. Mats Sjöberg: *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö. Bolstad pastorat 1860-1930*, Linköping 1996, s. 90f. Boken er også et av få eksempler på lokal barnehistorie med nordisk perspektiv.
4. Erling Bjurström: *Generationsopprøret. Ungdomskulturer, ungdomsrørelser og tonåringsmarknad från 50-tal till 80-tal*, Stockholm 1980, norsk oversettelse 1983, s. 35.
5. 2. Tessonikerbrev 3.10. Å påberope seg Bibelen som støtte for arbeidets moralske kvaliteter, er riktignok tvilsomt i følge bibelforskere (se for eksempel *Gads danske bibel lexikon*, København 1965, og *Calwer Bibellexikon*, Stuttgart 1967). Det er kanskje mer et protestantisk-nordeuropeisk trekk.
6. I 1875 var over 8% av arbeidskraften i industrien barn under 15 år. Ellen Schruppf: "Familien i endring", *Historie. Populærhistorisk magasin*, Bergen, nr. 2, 1994, s. 69.
7. Se Edvard Bull: "Barn i industriarbeid", *Barn av sin tid*, red. Bjarne Hodne og Sølvi Sogner, Oslo 1984, s. 77-86, og Ellen Schruppf: "Barnarbeiderne i norsk industri. Hvorfor forsvant de?", *Historisk tidskrift* (norsk) nr. 1, 1990, s. 72-84.
8. Fra intervju med ektepar, begge født 1941. Se nedenfor og note 16.
9. Det er flere større minnesamlinger i offentlige institusjoner. Dels er de resultat av kontinuerlig distribusjon av spørrelister, dels av intervjuprosjekter og/eller "minneoppgaver" der informantene har levert skriftlige bidrag. Oversikt over disse, med fyldige opplysninger i *Minne og tradisjon. Muntlig kildestoff i sentrale institusjoner*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1992.
10. Hugo Hørlych Karlsen: *Barndom. En historiebog om voksne*, Århus 1995. Sitatet fra Søren Vinterbergs forord.
11. Jfr. Bjarne Hodne: "Barndomsminner", Bjarne Hodne og Sølvi Sogner 1984 (se note 7), s. 51-62. Her diskuteres flere sider ved barndomsminner som kilde.
12. "Gartnerløkka" ("Det lå en pjukk og lukte/i turnipsåkerens gress.."). Dikt av Rudolf Nilsen.
13. Onn – tiden for de faste landbrugsarbejder i årets løb, f.eks. slåttonn – tid for høslæt/høbjergning, våronn – markarbejdet om foråret, skurd eller skurdonn – indhøstning af korn.
14. Uttrykkene er knyttet til høytørking hvor høyet ble spredt utover etter at det var slått. Senere ble det *vendt* om mot solen og raket sammen om kvelden i *mu(g)er* som hindret fuktighet fra duggen, eller i regnvær *kjemmet* sammen med rive og lagt i såter, og så spredt utover igjen om morgenen. – Breie – sprede hø ud. Kå – vende hø eller slå med riven i høet for at få bedre luftning. Muge (substantiv og verbum) – rive hø sammen i langstrakte dynger. Såte (substantiv og verbum) – rive/lægge hø sammen i runde dynger/bunker. Kjemme (substantiv og verbum) – knippe hø/rive hø sammen.
15. Født 1910. Skriftlig beretning. Hun vant i 1981 en av prisene i "Minneoppgaven -81".

- Beretningen er publisert i serien *Bygd og by i nær fortid*, bd. 2, Oslo 1982, og fyller 70 sider.
16. Trøndelag Folkemuseums intervjusamling, Trondheim. Utdrag fra et lengre intervju 1984, her forkortet og omredigert slik at avsnitt er flyttet sammen. Dialekten er for en stor del normert til bokmål.
 17. Johanne Hansdatter fra Telemark, født 1875. Arbeiderminnesamlingen, Historisk institutt, NTNU, Trondheim. Intervju v/Alf Mostue 1953, ca. 30 sider.
 18. Samme sted. Egenhendig nedskrevet beretning 1955, ca. 100 sider.
 19. Samme sted. Utdrag fra livsfortelling 63 sider, egenhendig nedskrevet 1962, gjengitt i fortellerens språkdrakt med ubetydelige justeringer. Etter konfirmasjonen var hun tjenestejente på flere gårder og hushjelp til hun gikk inn i sykepleien i 1914.
 20. Skoleloven av 1860 påbød fast skolested, og i årene som fulgte, ble det bygd et stort antall små skolehus. Men i mange bygder, som i denne fjellbygden, tok det flere tiår før det var gjennomført.
 21. Sosialhistorisk minnesamling, Trøndelag. Historisk institutt, NTNU, Trondheim. Egenhendig nedskrevet beretning 1975. Redigert. Språklig uforandret.
 22. Se tabell 1.
 23. Resultatet av undersøkelsen er vedlagt stortingsdebatten om barnarbeidet i 1883. Stortingsforhandlinger 1883, bind 3 (Bilag 10 til Odelstingsproposisjon 15).
 24. Norges Offisielle Statistikk (NOS) VII 188, 1932. Jordbrukstillingen 1929, hefte 4.
 25. Folketellingen i Norge 1920.
 26. Se for eksempel Reidar Almås: *Maskulint og feminint på landsbygda i dag*, Publikasjon fra Senter for bygdeforskning, NTNU, Trondheim, nr. 3, 1983.
 27. Norges offisielle statistikk. Jordbrukstillingen 1949, hefte 4, og 1959, hefte 5. I 1949 kom det svar fra 50 053 bruk av i alt 214 441, i 1959 var tallene 56 851 av 198 315. Tabellen her er hentet fra Tor Christoffersen: *En næring, mange sosialgrupper. En studie av rekrutteringen i landbruket*, Norges Landbrukshøgskole 1979.
 28. Se for eksempel Petter Svelmo: *Barnearbeidet i jordbruket i etterkrigstida. Undersøkelse fra Verdalen*, hovedoppgave, Historisk institutt Universitetet i Trondheim 1983. Sammenfattende artikkel publisert i *Bondesamfunn i oppløsning? Trønderske bondesamfunn 1930-1980*, red. Dagfinn Slettan, Trondheim 1989, s. 82-100.
 29. Kristian Aasbrenn: *Kombinasjonsbruk. En undersøkelse fra Elverum 1959-1977*, Meddelelser fra Geografisk institutt, Universitetet i Oslo, ny kulturgeografisk serie 1, 1980.
 30. Ellen Schrumpf: "Barnearbeiderne i norsk industri. Hvorfor forsvant de?", *Historisk tidsskrift* (norsk) nr. 1, 1990. Hun utdyper sine synspunkter i dr.-avhandlingen *Barnearbeid – plikt eller privilegium? Barnearbeid og oppvekst i to norske industrisamfunn i perioden 1850-1910*, Høgskolen i Telemark 1997.
 31. Petter Svelmo 1983 (se note 28).
 32. Hugh Cunningham: *Barn og barndom fra middelalder til moderne tid*. Norsk oversettelse 1996, s. 106f. (Originalens tittel: *Children and Childhood in Western Societies since 1500*, London 1995).
 33. Problematikken er diskutert nærmere i *Det nasjonale i det lokale, det lokale i det nasjonale*, red. Dagfinn Slettan/Ola Svein Stugu, Norges Forskningsråd, KULT's skriftserie nr. 92, 1997.

Husmandsbørns vilkår i første halvdel af 1800-tallet

af Grethe Banggaard

“Anden fjerdedel af 1800-årene så pludselig en folkebølge vælte op over hele Nordeuropa. Den var ikke en følge af forøgede fødsler denne nye bølge af ungdom, den bestod af overlevende, der havde snydt gonorré og kopper, tæring og vårhunger, havde klaret vinteren og de smalle måneder. De havde fået mælk, sild og kartofler som børn, nu kunne verden bare komme an”.¹

Mere præcist og levende kan sammenhængene mellem befolkningstilvæksten, nedgangen i børnedødeligheden og den stærkt stigende husmandsklasse ikke beskrives. Peter Riismøller, der er forfatteren, var selv en af de mange efterkommere af denne “bølge af ungdom”, men han bar det i højere grad med sig og registrerede derfor sammenhænge, som sjældent aflejrer sig umiddelbart tilgængeligt – hverken i musealier eller arkivalier.

Riismøller beskriver husmandsbørnenes vilkår som en kamp mod sultegrænsen. Hver gang en familie fik endnu et medlem at føde, rykkede man nærmere denne grænse. Men det nye medlem indgik først selv i kampen, når han eller hun havde nået den arbejdsføre alder.² Uden at være bevidste om det, deltog de imidlertid indirekte fra omkring syvårsalderen. Fra da af var deres arbejdskraft – på den ene eller den anden måde – et vigtigt led i familiens muligheder for at klare dagen og vejen.

Denne artikel vil beskrive husmandsbørns vilkår i første halvdel af 1800-tallet, og hovedvægten ligger på de fynske forhold. Videre undersøgelser vil forhåbentlig klarlægge, hvor generelt dette billede er. Husmandsbørn skal forstås bredt. Det omfatter her hele perioden fra de blev født, og til de skule til at etablere deres egen familie.

Grethe Banggaard (f. 1947), cand.phil. i historie, ph.d.-stipendiat ved Demografisk Forskningscenter. Har bl.a. skrevet “Menneskelig springflod og kommunal økonomi. Metodiske overvejelser ved undersøgelser af levevilkårene for den danske landbunderklasse i første halvdel af 1800-tallet” i *Fortid og Nutid* (1997:2) og *Til gavn eller til skade. Landbunderklassens vilkår under den kraftige befolkningstilvækst i perioden 1801-1845, belyst ved en undersøgelse af udvalgte fynske sogne* (1998). E-mail: gbs@demfo.ou.dk. Postadresse: Demografisk Forskningscenter, SDU-Odense Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M.

Landboreformerne virkede i begyndelsen i den positive retning via en gavnlig indflydelse på de mere direkte årsager til folkeforøgelsen. Samtidig medførte de både øget oplysning og øgede muligheder for de mange flere mennesker på landet. De gode muligheder fortsatte imidlertid ikke for de efterfølgende generationer af husmandsklassen, og sandsynligheden taler for, at de trods alt efterhånden var blevet for talrige til, at der var arbejde nok til dem alle i landbruget. Løsningen blev senere i århundredet, at man i stigende grad flyttede ind til købstæderne eller måske udvandrede.

I modsætning til Riismøllers fabuleringer må tørre tal i nærværende beskrivelse ofte tjene som udsagn for, hvordan vilkårene for husmandsbørnene ser ud til at have været. Men sådan kan der være så mange former for fattigdom.³

Flere mennesker, men ikke flere fødsler

Den gennemsnitlige vielsesalder og det gennemsnitlige antal børnefødsler pr. kvinde (fertiliteten) er nogle mål, der forblev uforandrede i Danmark indtil ca. 1850. Mænd var – igen i gennemsnit – 31 år, når de blev viet første gang, medens kvinder var 27-28 år. De høje vielsesaldrer havde nøje sammenhæng med mulighederne for etablering, men med de store ændringer i landbosamfundet blev disse muligheder periodevis forøgede og under alle omstændigheder temmelig varierede.

Varierede dels i tid og sted og dels inden for de forskellige ejendomsretlige strukturer og sociale grupper. Der er stor sandsynlighed for, at der var nogle modsatrettede tendenser hos befolkningen i landbosamfundet, for det er næsten for utroligt, at de gennemgribende forandringer ikke skulle være kommet til udtryk i ændringer i bl.a. vielsesmønstre. De muligheder i voksenalderen, der bød sig for de unge mennesker af bondestanden – og derunder også husmandsbørnene – afspejler sig i vielser, fødsler og dødsfald. Derfor er det hensigtsmæssigt at trække nogle hovedlinier op for at se på, hvilke muligheder der er for at finde forskelle i den demografiske adfærd hos de forskellige sociale grupper – og dermed er det også en indledning til en særlig undersøgelse af husmandsbørns forhold.

Familiefæstet vandt mere indpas, men godssystemet var under afvikling, og selvejet blev efterhånden fremherskende. Der tegnede sig nye mønstre i måden at gifte og etablere sig på. Genvielser blev nemlig sjældnere, og flere henlevede et antal år i enkestand i stedet for som før at gifte sig hurtigst muligt efter en ægtefælles død. Der var voksne børn i hjemmet, der kunne overtage, så det var rent arbejdsmæssigt ikke nødvendigt med den megen gengiften. Derfor forekom det også hyppigere, at man overlod bedriften til den yngre generation, medens man selv levede. Man gik på aftægt, hvis det var muligt.

Når man selv ejede sin gård eller sit husmandssted, skulle man også selv oparbejde det økonomiske grundlag for, at stedet kunne bære at have aftægtsfolk. Her ser man forskellen på markeds- og eksistensøkonomien. Efter overvindelsen af de forskellige kriser i de første tre årtier af 1800-tallet gik det fremad for den del af landbruget, der var orienteret mod et større marked. Nu modnedes frugten af arbejdet i den tidlige reformperiode. Men på samme tid kunne det være særdeles svært at tjene til mere end dagen og vejen for dem, der måtte sprede kræfterne på mange forskellige gøremål for at få det hele til at hænge sammen. Og for den sags skyld sprede dem på forskellige former for indtægter, hvoraf nogle – lønningerne – kun med forsinkelse fulgte den almindelige prisudvikling. For husmænd var det således sværere at tjene til sikring af egen alderdom.

Hvorledes udviklingen har medført forskelle i etableringsmuligheder og derigennem forskelle i vielsesmønstre er lidt usikkert, men udstykningen af landbrugsjorden gjorde det i en periode lettere. Det kunne tænkes at have medført lavere vielsesaldrer for dem, der nedsatte sig som husmænd. Da der var større muligheder for at etablere sig med selvstændig husholdning, og i og med at der så at sige var større valgfrihed med hensyn til, hvem man ville etablere sig sammen med – og på hvilket økonomisk grundlag – ja, så har

det givet påvirket vielsesalderen i nedadgående retning.

Lavere vielsesalder for husmandskonernes vedkommende ville betyde et større antal børn, men det fik husmændene jo også skyld for at have. Da børnene tillige overlevede i et større antal end før, ville det ikke vedblive med at være så let at etablere sig i landbruget. Meget tyder da også på, at det var lettere at etablere sig som husmand i perioden 1818-1828, hvor der var landbrugskrise, end det var i den periode, hvor det ellers generelt gik frem for landbruget, dvs. i resten af århundredet.

Det var godt, at det ikke længere var sådan, at en tredjedel af børnene døde så hurtigt. Men de mange flere børn voksede både op til flere muligheder og til flere problemer. Blandt årsagerne til nedgangen i børnedødelighed er nævnt de nye strukturer i landbruget, men hovedårsagen var i første omgang, at koppevaccinen, der blev opfundet af englænderen Jenner i 1796, kom til Danmark i 1801 og blev obligatorisk her i 1810. Småkoppperne, som man kaldte dem, ramte først og fremmest børn over et år, idet spædbørnene endnu havde en vis immunitet fra deres moder. På samme vis var alle, der havde haft sygdommen, immune – og det var derfor epidemierne høstede så grumt blandt de nye børn, der ikke havde levet, da sygdommen sidste gang havde hærget. Der behøver ikke at have været sociale for-

skelle i netop denne sygdom, bl.a. fordi infektion af kopper regnes for at være så godt som uafhængig af personens ernæringsmæssige tilstand. Men smitten spredtes lettere, hvor folk bor tæt.

At undvige det tvungne liv

Første halvdel af 1800-tallet var altså en tid med skiftende konjunkturer. Forholdsvis få husmænd var selvejere, da dyrtiden indtraf under – og på grund af – Napoleonskrigene. De, der ydede afgifter i form af arbejde, mærkede ikke den store forandring. Lønningerne forblev derimod uforandrede indtil slutningen af krigen. Snart efter fulgte landbrugskrisen, og arbejdsløsheden truede. Udstykningerne åbnede nye muligheder for både gårdmands- og husmandsbørn:

“Tilforn vidste såvel karle som piger, at det var deres bestemmelse at tjene så længe, til de ved flid havde samlet sig så meget, som behøvedes til at købe eller fæste en gård; men da antallet af besiddelser næsten ikke forøgedes, medtog sådant naturligtvis tid, og dobbelt sparsomhed var nødvendig for at nå målet. Ved udstykningen åbnedes pludselig en vid mark til at undvige det tvungne liv”.⁴

Dobbelt sparsommelighed var uden tvivl nødvendig i mange husmandshjem, men der blev i en periode større muligheder for, at unge mennesker kunne anvende deres flid i deres egen husstand i stedet for at bruge fliden på at spare sammen til en gård. Som

citater fortæller, havde normen for de unge i umindelige tider været: En år-række som tjenestefolk, medens man både sparede sammen og lærte. Derefter indgik man i et fæsteforhold – og det skete ofte på den måde, at en ung karl blev gift med en enke og en ung pige med en enkemand. Man blev ikke nødvendigvis gift med en jævnaldrende, og man overtog ikke nødvendigvis faderens fæste.

Et par årtier ind i det 19. århundrede var der store kuld af unge, der var nået den alder omkring 30 år, hvor det var sædvane at blive gift. Landboreformer og befolkningstilvækst betød, at der blev rift om brødet. På gårdene blev de større børn i stigende grad hjemme som erstatning for tjenestefolk. Her ventede de måske på engang at kunne overtage gården. Forventningerne til virkeliggørelsen af det tidligere normbestemte livsløb må have ændret sig både for gårdmands- og husmandsbørn, og i overgangen fra ungdom til voksenalder blev brydningerne større, end de tidligere havde været.

Det vil være for enkelt at påstå, at der før landboreformerne var ét givet mønster, men sikkert er det, at det aldrig før havde været så mangeartet. Udstykningerne åbnede op for rige muligheder – også selv om det til tider blev i form af opdyrkning af de gamle overdrev. Det var nok hårdt, men det gav nye perspektiver. Og det var nye tider, hvor der ikke forekom at være så tvungne livsmønstre.

I takt med at de nye slægtled fik nye muligheder – og nye besværligheder – voksede husmandsklassen støt. Efterhånden som jorderne i slutningen af 1700-tallet blev udskiftet, flyttede mange ud fra landsbyerne. Især fik mange husmænd jord på de tidligere overdrev, og hvis de ikke i første omgang kom til at bo på jordlodden, så skete det snart. Der var alt for lang vej, hvis man skulle nå at få noget som helst gjort ved den nye jordlod. Befolkningen blev mere spredt, og det har givet haft en vis betydning for omfanget af de evigt tilbagevendende epidemier af forskellig art. Dødeligheden i Danmark var dog allerede begyndt sin faldende tendens fra 1775, men selv om der stadig forekom epidemier, var de med tiden ikke så fatale som før. Med en enkelt undtagelse, nemlig den såkaldte koldfeberepidemi, der i årene omkring 1831 især ramte Lolland-Falster. Det år var der for første gang i lange tider fødselsunderskud i Danmark.⁵

Den gunstige udvikling ses mest på børnedødeligheden, hvor flere og flere overlevede de første år. Tidligere døde henimod en fjerdedel, inden de fyldte ét år, og derudover døde en tiendedel af de fødte, inden de var fyldt 10 år. Med så store dødelighedstal for børn skal der ikke så store ændringer til, før det kan ses på befolkningstilvæksten. I den tidlige landboreformperiode i slutningen af 1700-tallet fødtes altså nogle "store årgange", der var store, fordi flere overlevede. De stod så på

spring til at etablere sig i voksenlivet, netop da landbruget var ramt af en voldsom afsætningskrise, og mange etablerede sig som husmænd, småbrugere, håndværkere eller daglejere. Den gode spiral drejede videre, men det vedblev ikke med at være lige let at etablere sig inden for landbruget, og da der senere i århundredet kom gang i byernes industrialisering, begyndte den store vandring fra land til by.

Nogle fynske sogne med forskellige strukturer

I mine tidligere undersøgelser af husmandsklassen i tre fynske sogne var en delkonklusion, at selv om strukturerne i perioden 1801-45 var forskellige i de tre sogne, var det alle steder den yngste generation, der efterhånden kom til at betale prisen for udviklingen. Risikoen for forarmelse synes at være blevet mere reel efter 1834-40, og børnebørnene af landboreformerne fik vanskeligheder, da de stod på spring for at etablere sig. Det var i en periode, hvor gårdene havde et stigende behov for arbejdskraft, men hvor de samtidig i forøget grad holdt deres egne børn hjemme til erstatning for tjenestefolk.⁶

I korte træk var der for de tre sognes vedkommende tale om et udpræget fæstesogn (Mesinge sogn på Hindsholm), et udpræget selvejersogn (Lunde sogn på Sydfyn) og et sogn, der var både-og (Rønninge sogn på Østfyn). De husstande, der kunne rubriceres

som husmænd, håndværkere, daglejere, indsiddere og fattige udgjorde omkring halvdelen af sognene – færrest i fæstesognet og flest i selvejersognet, hvor de i 1840 udgjorde næsten 60% af sognets beboere. Både-og sognet lå således også tættest på en fifty-fifty fordeling af sognet i to socialgrupper.

Da der dels var så store forskelle i de naturgivne, erhvervsmæssige og ejendomsretlige forhold i Mesinge og Lunde sogne, og der dels var udarbejdet en del databasetabeller med deres husmandsbefolkninger i perioden 1801-1845, var det naturligt at foretage yderligere undersøgelser i disse to sogne med hensyn til børn og unges forhold. Rønninge sogn har atter og atter udvist gennemsnit af de andre to sogne, hvilket kunne være en god kontrol, men af tidsmæssige grunde har dette sogn måttet udelades her.⁷

I alle de tre sogne var der til stadighed et stort antal vævere. Det er forskelligt, om det overhovedet er nævnt i folketællingerne – den samme mand kunne være husmand og væver i 1834, men blot husmand i 1840 etc. Det har sandsynligvis været sådan, at i mange hjem har man til stadighed været beskæftiget med vævning eller anden husflid – om ikke andet, så har kvinder og børn været det. Inden væverier og klædefabrikation blev til rene industrier i byerne, har det givetvis været den “buffer”, der kunne sikre eller forbedre en families økonomi i de fynske landsogne. Blandt andet ses

det også, at mange unge mænd stadig boede hjemme, medens de “beskæftigede sig med væverprofessionen”. Citatet stammer fra kirkebogen for Mesinge, hvor præsten har skrevet det om en ung mand, der rejste fra sognet, fordi han havde fået tjeneste som væver på Christianshavn. Væverprofessionen var måske også en stadig mulighed for de unge karle, der jo skulle have fast beskæftigelse, men som ikke altid havde så mange muligheder for at få det.

En fællesnævner for husmandsklassen i de tre sogne var, at der var en tydelig sammenhæng mellem erhverv, jordtilliggende, alder og social status. Selvejerhusmænd, der både var jordbrugere og håndværkere, så ud til at være dem, der klarede sig allerbedst. De havde også de største og mest sammensatte husstande. Til gengæld var der selvfølgelig kun nogle få stykker af dem i fæstesognet, men her var der tilsvarende familier, der kombinerede et selvejerhusmandsbrug med fiskeri. De så ud til at klare sig bedst her – så paralleller var der. De havde bl.a. den største andel af større hjemmeboende børn, som i øvrigt ofte delte erhverv med deres fader. Både i selvejer- og i fæstesognet er det hovedsagelig i denne gruppe af husmænd, der også var håndværkere/fiskere, man kan finde tjenestefolk, svende og lærlinge.

Når husmandsklassen er inddelt i mere eller mindre reelle sociale undergrupper, skal det måske lige præciseres,

at vurderingen, med hensyn til de nævnte fynske sogne bl.a. er sket på baggrund af husstandenes bidrag til fattigskat og omvendt nogles modtagelse af fattigbidrag. Endelig var der en gruppe, der lå midt imellem – nemlig dem, der ikke tjente nok til at kunne betale fattigskat, men som på den anden side heller ikke fik almisse. Det var den gruppe, der lige klarede sig, hvilket ikke er det samme som, at de klarede sig godt.

Forskellene i sognene må have haft betydning for børnene og de unge, men omkring 1800 var der for så vidt ikke tale om et selvejersogn og et fæstesogn, snarere om to fæstesogne. På det tidspunkt var man først begyndt at se en udvikling, der – ganske vist ret hurtigt – ville medføre store forskelle. I 1800 begyndte godset Løjtved, der havde ejet hovedparten af jorden i Lunde, at frasælge det meste af sit bøndergods, medens Mesinge forblev et fæstesogn det meste af det 19. århundrede. I Mesinge skete der ikke de store ændringer, men i Lunde ændrede det nære samfund sig samtidigt med en ny generations opvækst.

To grupper af fødte 1796-1800

Der er fra kirkebøgerne samlet oplysninger om to grupper, der var født i årene 1796-1800, en fra hver af de nævnte fynske sogne Mesinge og Lunde. De senere forskelle til trods var der visse fællestræk for de to sogne, børnene blev født i. Begge steder var perioden 1796-1800 tillige udskiftnings-

tiden, og begge sogne bestod af tre-fire landsbyer og havde desuden store overdrev, der ikke tidligere havde været opdyrket. Befolkningsgrundlaget var dog ret forskelligt, idet der i Mesinge boede 701 personer ved 1801-folketællingen mod kun 423 personer i Lunde. Til illustration af udviklingen kan anføres, at Mesinge, der vedblev med at være et fæstesogn, i 1845 havde en befolkning på 922, medens Lunde var blevet et udpræget selvejersogn og havde hele 836 beboere.

Der var 95 levendefødte børn i Mesinge sogn i perioden 1796-1800, og tilsvarende 71 i Lunde, men vurderingen af disse fødselstal vil være afhængig af alderssammensætning blandt sognenes befolkninger. Et mere præcist udtryk er fertiliteten, der måler de levendefødte børn af alle kvinder i den fødedygtige alder. Denne alder sættes sædvanligvis til mellem 15 og 49 år, men i tilfældene Mesinge og Lunde kendes en sådan gruppe kun fra folketællingen 1801. Den kan dog bruges til beregning af et sammenligneligt mål, der herefter viser, at der i Lunde fødtes 70 børn for hver 100 kvinder i den fødedygtige alder, medens det i Mesinge kun var 60 børn. En klart lavere fertilitet i Mesinge på dette tidspunkt.

Ser man bort fra de uægteskabelige børn (11 i Mesinge og 5 i Lunde) var der næsten lige stor andel af gårdmandsbørn og husmandsbørn blandt Mesinge-gruppens børn, medens der

var klar overvægt af husmandsbørn i Lunde-gruppen. I Lunde var spædbørnsdødeligheden højest, nemlig 21% – i Mesinge var den “kun” 16%. Derimod var det omvendte forhold gældende med hensyn til dødeligheden for børn mellem 1 og 10 år. Her var der tale om 4% i Lunde og 11% i Mesinge. Det ville være mere korrekt at kalde det sidste for småbørnsdødelighed, idet der rent faktisk ikke var nogen af børnene i de to sogne, der døde i alderen 5-10 år.⁸

Der var flest drenge blandt de 95 børn fra Mesinge, og det var næsten udelukkende, fordi der var flest drenge blandt de fødte gårdmandsbørn. Som nævnt var der her stor overvægt af gårdmandsbørn, der døde inden det første år, men da der var næsten lige så mange piger som drenge blandt de døde spædbørn, så bibeholdtes gårdmandsdrengenes overtal. Det gjorde den stadig, efter at ti småbørn også var faldet væk – selv om de seks af de sidstnævnte netop var drenge. Disse tal for gårdmandsbørn var de mest markante i Mesinge, men modsat fortæller de om husmandsgruppens børn, at de var ligeligt fordelt kønsmæssigt, og – som det er vist ovenfor – at de havde mindre spædbørnsdødelighed og større småbørnsdødelighed end gårdmændene. Der var slet ingen af husmandsgruppens drenge, der døde som spæde, men blandt de døde i et til fem-års alderen var husmandsdrengene til gengæld i overtal.

Når det ovenfor blev nævnt, at der var flest husmandsbørn i gruppen af fødte fra Lunde, er det måske på sin plads at præcisere husmandsbefolkningernes andele af de to sogne for at kunne vurdere grundlaget for de to grupper børn. Ved folketællingen 1801 udgjorde husmandsbefolkningen i Mesinge 40,8% af sognets befolkning, imod tilsvarende 43,7% i Lunde sogn. I 1845 var denne andel for Mesinges vedkommende steget til 42,6%. Selvejersognets udvikling ses tydeligt i husmandsbefolkningens andel i 1845 i Lunde, idet den var steget til 54,4%, men dertil kommer, at denne andel havde været betydeligt højere både ved 1834- og ved 1840-folketællingen.

Det var altså ikke, fordi husmandsbefolkningen var den største del af befolkningen i Lunde omkring år 1800, at der var overvægt af husmandsbørn blandt de fødte, men selvfølgelig spiller eventuelle forskelle i aldersfordeling ind her. Kønsfordelingen mellem de nyfødte børn var til gengæld ligelig, og det var den næsten uanset socialt tilhørsforhold. Denne ligelige sociale fordeling kan også ses blandt de døde spædbørn, men her var der overvægt af drenge, der døde tidligt. Kun tre børn, to husmandssønner og en husmandsdatter, døde som småbørn. Et meget lille tal, og næsten for lille til at man kan udtale sig om forskelle på den ene eller den anden måde. Og så alligevel: Det var netop husmandsbørn, og det var måske ikke så tilfæl-

1718

Blav Frederik Madsen dødfødt sine mand
Boelberg Hans Loven Ide Hilde født
dødfødt mand en dødfødt datter; 20. 2. 1805 forældrene
salam, 4. 2. 1805 var det første for hende; 20. 2. 1805 for
18. 2. 1805 med Grundmoderen i samme Hans Høimager
egen jule; 18. 2. 1805 var den første, 18. 2. 1805
ingen dødning; Grundmoderen i sine Brødre og
Barn Moderer i alle og alle; forvigen Gang
föde Moderer og end med föde fuge-børn.

1720

Blav den forrige 2. Gangen Ensommand Karen
Christens Datter i Høje for Høimageren Pasmis
födefødt födt med et dødfødt Pige-barn;
Grundmoderen for Blavde et dødfødt mand,
var den første for 9. 2. 1805 i sine Brødre og
forvigen dødning forvigen i sine Brødre, 18. 2. 1805
Bagfødt med dødfødt og dødfødt Grundmoder
18. 2. 1805 ingen dødning forvigen i sine Brødre, 18. 2. 1805
denne Pige-barn Hans Datter al. 18. 2. 1805 med al, den
En Brødre dødning med dødfødt og dødfødt i sine Brødre
forvigen, 18. 2. 1805 födefødt; forvigen i sine Brødre
inden Brødre dødning; Moderer i alle Moderer
et i Brødre dødning i alle Brødre forvigen
mand Gesser Hanser i Høje -

Christens Datter i Høje for Høimageren Pasmis

+ 1805
dødfødt
= =
dødfødt

Blav Frederik Madsen dødfødt datter England.
Blav den Ensommand Karen Christens Datter med
Lotte Pige-børn England.

Den 18. februar 1805 fødte selvejerhusmand Friedrich Madsens kone en dødfødt datter. Det var anden gang, dette var sket for hende. Et par dage efter blev en anden selvejerhusmand i nabolandsbyen udlagt som barnefader til en dødfødt pige. Her var moderen faldet nogle dage før fødslen, og jordemoderen antog, at fosteret derved var kommet til skade. Selv om der ikke var livstegn anvendtes "al flid" med at stænke brændevin på barnets bryst og børste det under sødderne. Fire dage efter blev begge børn begravet. (Lunde sogn (Svendborg amt), kirkebog 1792-1814. Landsarkivet for Fyn).

digt, at det netop var det. Dem skal der derfor vendes tilbage til senere.

Der var et ret stort frafald inden for de første fem år, og dertil kommer, at en del også ret hurtigt var flyttet fra sognene. De var i hvert fald ikke at finde i 1801-folketællingen. Herefter var 34% af børnene fra Mesinge enten døde eller flyttet – og de fleste af dem var gårdmandsbørn. I Lunde var det kun 30% af børnene, der enten var døde eller fraflyttet. Her var der så godt som ingen forskelle med hensyn til gårdmands- eller husmandsbørn. Når først Lunde-børnene var blevet ét år, så overlevede langt de fleste.

Hovedparten af de resterende 63 børn i Mesinge og 50 børn i Lunde havde efterhånden nået en alder, hvor det var naturligt, at de blev konfirmeret. For hovedpartens vedkommende skete det da også i perioden 1811-1816. Da var nogen af dem allerede kommet ud at tjene, medens andre stadig boede hjemme, men inden børnene følges så langt, vil det være interessant at se lidt nærmere på, hvorfor der var de modsatrettede tendenser i spædbørns- og børnedødeligheden i de to sogne. Generelt kunne det se ud, som om husmandsbørnene havde klaret sig bedst, men hvorfor egentlig?

Spædbørnsdødeligheden

Den nordiske forskning i spædbørnsdødelighed har vist, at der kunne være store forskelle på dødeligheden for gård- og husmandsbørn. Kort for-

talt går forskellene ud på, at jo mere velstillet man var, des mere god og rigelig erstatning for modermælken kunne man give spædbørnene, men det var blot ikke så sundt for børnene. Mindre velstillede mødre var i højere grad tvunget til at amme selv, og derfor var spædbørnsdødeligheden klart lavest blandt de laveststillede. Der kan være mange forklaringer på sådanne kulturelle vaner og forskelle, der i nogle egne betød, at man ikke anså amning for at være det bedste. At det nok alligevel var og er det, understreges af det store fald i spædbørnsdødeligheden i områder, hvor en læge havde held til at overtale mødre til at bruge naturmetoden.⁹

Den nyeste forskning påviser, at noget lignende fandt sted i visse områder af Danmark – som f.eks. på Læsø. Det er derimod uklart, hvor almindeligt det var, og udsagnene synes dels at være få og spredte, dels at have hovedvægten på sidste halvdel af århundredet. Men hvis der var regionale og kulturelle forskelle i Danmark, var disse forskelle sandsynligvis ikke nye.¹⁰

Det er påvist, at der er, hvad man kunne kalde et fynsk paradoks. Alle steder har det generelle mønster været, at dødeligheden var størst blandt de uægteskabeligt fødte børn – de såkaldt uægte. Hvad årsagen så end har været. Det er også almindeligt kendt, at andelen af uægte børn gennem lange tider var størst på Fyn.

Men – og det er paradokset – det er samtidig sådan, at spædbørnsdødeligheden generelt var lavest på Fyn i hele den periode, hvor der forefindes offentlig statistik, altså fra 1835 og frem!¹¹ Den lave fynske spædbørnsdødelighed skulle angiveligt skyldes de gode ammetraditioner.¹²

Mine hidtidige undersøgelser af fynske sogne kan ikke forklare de nævnte modsatrettede tendenser, men en af forklaringerne kunne tænkes at være, at der for mange af de uægte fynske børns vedkommende blot var tale om, at de var en slags “trolovelsesbørn”. Dvs. var født medens forældrene ventede på, at de sidste brikker skulle falde på plads, før de kunne blive lovformeligt gift. De ventede måske på at kunne overtage forældrenes bedrift. Det har imidlertid ikke været tilfældet for de uægte børn i de to grupper fra Mesinge og Lunde. Den kirkelige trolovelse blev afskaffet i 1799, men menes til dels at have fortsat som en folkelig skik. Beskrivelserne af de udlagte barnefædre til gruppens uægte børn synes dog ikke at pege henimod et snarligt giftermål mellem forældrene. Eksemplerne spænder lige fra forvalteren på et gods over en gårdmandssøn, der kort efter blev gift med en anden og måske bedre stillet, og til en tilfældigt forbipasserende, der angiveligt skulle have overfaldet den stakkels pige i en skov. Men der var også tilfælde, hvor en pige gentagne gange fik et uægte barn – måske endda med forskellige fædre.

Fire af de uægte børn i Mesinge døde inden for de første måneder, og kun en eneste af de øvrige etablerede sig i sognet. De fleste af de uægte børn i Mesinge var allerede forsvundet fra sognet sammen med deres mødre ved 1801-tællingen, og den allersidste af de elleve flyttede efter sin konfirmation. I Lunde var der kun halvt så mange uægte børn, men til gengæld var der ingen af dem, der døde som spæde eller som småbørn. Forholdene for gruppens småbørn i Lunde var lige det modsatte af det fynske paradoks: Lav andel af uægte, der overlevede det første barneår, til trods for at sognet havde en meget høj spædbørnsdødelighed. Men det er muligvis kun gældende for netop denne lille gruppe. Der må foretages yderligere undersøgelser, før det er muligt at forklare det fynske paradoks – og det omvendte billede fra Lunde sogn. Men der var andre ting, der var særegne i Lunde.

Den daværende jordemoder i Lunde er i dag mere synlig i kilderne end hendes samtidige kollega i Mesinge. Det var i perioden Susanne Hansdatter, der var gift med en skomager i landsbyen Høje. I 1803 begyndte præsten for Stenstrup-Lunde pastorat at indføre meget fyldige beskrivelser i kirkebogen, når der havde været et tilfælde af en dødfødsel. Det skulle da også indberettes til ham af jordemoderen, og hendes rolle i sagen skulle vurderes. Det var vigtigt for jordemoderen, at hun var uden skyld i det

skete, især at hun ikke havde overskredet sin kompetence. I et enkelt kompliceret tilfælde havde hun da også tilkaldt lægen – nøjagtig som hun skulle. For den fødende var det endvidere vigtigt at få dokumenteret, at alt var gået rigtigt til, idet hun ellers også kunne anklages for at være skyld i barnets død. Dødsfald må andre steder være blevet noteret og indberettet på anden vis, men præsten i Lunde skrev altså hele hændelsesforløbet ind i kirkebogen.

Beskrivelserne er let standardiserede med hensyn til, hvilke oplysninger der er med, men derudover så detaljerede, at læsningen nogle steder absolut ikke er for sarte sjæle. Der er dog en anden vigtig detalje i de omhyggelige notater, der ikke kun har noget med de dødfødte at gøre, men omhandler samtlige fødte i Lunde. Det er nemlig helt tydeligt, at det her kun var i ganske særlige tilfælde, at et barn blev hjemmedøbt, inden dåben blev bekræftet i kirken. Det har betydet, at barnet

1804. Den 4. Januar. Anna Jørgensdatter fra Lunde med en datter, havde det været en hård fødsel. Barnet – Karen – blev stænket på brystet med brændevin og gnedet under fødderne med lunknet vand, men alligevel levede hun kun en halv time. Det mærkelige er, at præsten ansører barnet som dødfødt til trods for, at man havde nået at hjemmedøbe det. Ved den efterfølgende indførsel ses et af de sjældne tilfælde, hvor lægen var blevet tilkaldt til en fødsel. Han havde måttet bruge "instrumenter", og sådanne hjælpemidler var det forbudt jordemødre at benytte. (Lunde sogn (Svendborg amt), kirkebog 1792-1814. Landsarkivet for Fyn).

Handwritten text in Danish:
 1804. Den 4. Januar. Anna Jørgensdatter fra Lunde med en datter, havde det været en hård fødsel. Barnet – Karen – blev stænket på brystet med brændevin og gnedet under fødderne med lunknet vand, men alligevel levede hun kun en halv time. Det mærkelige er, at præsten ansører barnet som dødfødt til trods for, at man havde nået at hjemmedøbe det. Ved den efterfølgende indførsel ses et af de sjældne tilfælde, hvor lægen var blevet tilkaldt til en fødsel. Han havde måttet bruge "instrumenter", og sådanne hjælpemidler var det forbudt jordemødre at benytte. (Lunde sogn (Svendborg amt), kirkebog 1792-1814. Landsarkivet for Fyn).

Da Anna Jørgensdatter fra Lunde den 4. januar 1804 blev forløst med en datter, havde det været en hård fødsel. Barnet – Karen – blev stænket på brystet med brændevin og gnedet under fødderne med lunknet vand, men alligevel levede hun kun en halv time. Det mærkelige er, at præsten ansører barnet som dødfødt til trods for, at man havde nået at hjemmedøbe det. Ved den efterfølgende indførsel ses et af de sjældne tilfælde, hvor lægen var blevet tilkaldt til en fødsel. Han havde måttet bruge "instrumenter", og sådanne hjælpemidler var det forbudt jordemødre at benytte. (Lunde sogn (Svendborg amt), kirkebog 1792-1814. Landsarkivet for Fyn).

inden otte dage skulle den ofte kolde tur til kirken – og næsten alle de døde spædbørn fra Lunde-gruppen var netop født i vinterhalvåret.¹³

I Mesinge var hjemmedåb derimod mere reglen end undtagelsen. Retfærdigvis skal det dog siges, at halvdelen af de døde spædbørn i Mesinge-gruppen også døde i vinterhalvåret, men dels var de oftest nogle måneder gamle, og dermed ældre end Lunde-børnene, dels var de allesammen blevet hjemmedøbt forinden. I Lunde skete spædbørnsdødsfaldene oftest meget kort tid efter fødslen. Det kulturelle mønster i Lunde har altså været, at børnene skulle i kirke så hurtigt som muligt – det kunne ikke udsættes ved en “mellemregning” som en hjemmedåb; dvs. det kunne det, men kun når der var åbenlys fare for barnets liv. For Mesinges vedkommende er der dele af sognet, der er mere barske og vindblæste end mange andre steder. Det gælder især halvøen ved Midskov, hvor den sydlige del vender mod Odense fjord og den nordlige del mod Kattedgat. De mange hjemmedøbte i Mesinge kan tænkes at være en sædvane, der er opstået som følge af det barske klima.

Hjemmedåben kunne være vigtig, for der var en klar skelnen. Udøbt var den nyfødte nærmest en ting; hvorimod nok så få timers levetid var et liv, såfremt man havde nået en hurtig dåb. Udsagnene fra Lunde viser, hvorledes det var almindeligt at gnide de dødfødte på brystet med brændevin

og børste eller gnide dem under fødderne med vand, for at se om der kom liv. I et tilfælde lykkedes det. Netop dette barn blev straks døbt af jordermoderen, men det døde kort efter.

Børnedødeligheden

En anden ulighed mellem de to sogne har i stedet haft betydning for forskellene i børnedødeligheden. Spædbørn var og er sarte væsener, men når børnene rejser sig op og går ud for at udforske verden, så bliver de først for alvor udsat for alskens farer – og især sygdomme. Selv om der desværre ikke er ret mange tilfælde i de to sogne, hvor der er anført dødsårsager i kirkebøgerne i perioden, er der et indirekte udsagn om især koppernes indflydelse på forskellene i dødeligheden for børnene mellem et og fem år.

De fleste af børnene født 1796-1800 blev som nævnt konfirmeret mellem 1811 og 1816, dvs. efter at koppevaccinationen var blevet obligatorisk i 1810. Derfor skulle de, der hverken havde haft sygdommen eller var blevet vaccineret tidligere, under alle omstændigheder vaccineres inden konfirmationen. I Mesinge havde der, ligesom så mange andre steder i Danmark, været en koppeepidemi i de første år af århundredet. Ved konfirmationerne stod det da også noteret, at størstedelen af konfirmanderne havde haft “de naturlige kopper”, og det er tankevækkende at forestille sig, at de år efter år har stået der på kirkegulvet ved konfir-

mationen – det ene koppearrede unge menneske ved siden af det andet.

Men det var i Mesinge. Det viste sig, at man i Lunde meget tidligt begyndte at vaccinere børnene mod kopper. Vaccination er konstateret fra 1802, og

herved havde man undgået den store epidemi og havde fået forstyrret fremtidige koppeepidemiers onde cirkel. Det var en kapellan, der havde foretaget de fleste af vaccinationerne, og hans virksomhed har uden tvivl dækket flere sogne.

K o n f i r m e r e d e			D r e n g e			
Nr.	Konfirmandens Navn og Dødsdato	Forældres eller Forældres, Pleje- forældres Navn og Bopæl.	Konfirmandens Alder den Dag og Datoen hvor og hvorledes.	Den angivende Kirkefoged og Dødsfoged.	Staat og af hvem vaccineret.	Den anden kolonne med tilføjet dato for Konfirmandens Dødsdato.
1.	17te Mesinge d. 1815 Hans Pedersen & Hustru	Forældrene var Hans Pedersen & Hustru, som boede i Mesinge. Hans Pedersen var Medicinalbetsmand i Mesinge.	14 1/2 Aar den 13de Jun 1810	Kirkefoged var Foged i Mesinge.	Var vaccineret af Kirkefogeden.	1815
2.	Poul Andersen, Midfjeldsgaard	Forældrene var Poul Andersen & Hustru, som boede i Mesinge. Poul Andersen var Medicinalbetsmand i Mesinge.	14 1/2 Aar den 13de Jun 1810	Kirkefoged var Foged i Mesinge.	Var vaccineret af Kirkefogeden.	1810
3.	Peder Andersen & Hustru	Forældrene var Peder Andersen & Hustru, som boede i Mesinge. Peder Andersen var Medicinalbetsmand i Mesinge.	14 1/2 Aar den 13de Jun 1810	Kirkefoged var Foged i Mesinge.	Var vaccineret af Kirkefogeden.	1810
4.	Ole Petersen & Hustru	Forældrene var Ole Petersen & Hustru, som boede i Mesinge. Ole Petersen var Medicinalbetsmand i Mesinge.	14 1/2 Aar den 13de Jun 1810	Kirkefoged var Foged i Mesinge.	Var vaccineret af Kirkefogeden.	1810
5.	Thomas Pedersen, Midfjeldsgaard	Forældrene var Thomas Pedersen & Hustru, som boede i Mesinge. Thomas Pedersen var Medicinalbetsmand i Mesinge.	14 1/2 Aar den 13de Jun 1810	Kirkefoged var Foged i Mesinge.	Var vaccineret af Kirkefogeden.	1810
6.	Anders Larsen & Hustru	Forældrene var Anders Larsen & Hustru, som boede i Mesinge. Anders Larsen var Medicinalbetsmand i Mesinge.	14 1/2 Aar den 13de Jun 1810	Kirkefoged var Foged i Mesinge.	Var vaccineret af Kirkefogeden.	1810
7.	Anders Hansen & Hustru	Forældrene var Anders Hansen & Hustru, som boede i Mesinge. Anders Hansen var Medicinalbetsmand i Mesinge.	14 1/2 Aar den 13de Jun 1810	Kirkefoged var Foged i Mesinge.	Var vaccineret af Kirkefogeden.	1810
8.	Jørgen Jensen, Midfjeldsgaard	Forældrene var Jørgen Jensen & Hustru, som boede i Mesinge. Jørgen Jensen var Medicinalbetsmand i Mesinge.	14 1/2 Aar den 13de Jun 1810	Kirkefoged var Foged i Mesinge.	Var vaccineret af Kirkefogeden.	1810

Konfirmlationsliste fra 1815 for nogle af Mesinge-gruppens drenge. Det fremgår af den sidste kolonne, at nogle af drengene havde haft koppesygdommen, men havde været så heldige at overleve den. Dreng nr. 2 havde ikke haft kopper og var først blevet vaccineret, efter at det var blevet obligatorisk i 1810. Det er værd at bemærke, at hans forældre var udflyttere fra byen Midskov, idet det er en nærliggende tanke, at udflytning fra landsbyerne var en medvirkende årsag til, at de tilbagevendende epidemier med tiden blev mindre voldsomme. (Mesinge sogn, kontraministerialbog 1814-1839. Landsarkivet for Fyn).

Det er nævnt, at der kun var tre børn i Lunde, der døde i alderen mellem et og fem år – og at der var tale om tre husmandsbørn. Selv om dødsårsagerne i alle tre tilfælde er ukendte, så kan det næsten med sikkerhed siges, at disse børn i hvert fald ikke var vaccinerede. De døde nemlig før da, og det leder tanken hen på de børn fra gruppen, der var heldige at overleve så længe, så de overhovedet kunne blive vaccinerede. Gennemgang af materialet tyder ikke på, at der var sociale forskelle med hensyn til, hvem der blev vaccineret og hvem ikke. Det ene af de tre husmandsbørn – Niels – blev kun to år, og familien flyttede kort efter hans død fra Lunde. De to andre børns forhold var ret forskellige, og de skal derfor nævnes som et eksempel. De havde det til fælles, at de boede i landsbyen Høje.

Rasmus var søn af en indsidder og daglejer. Han blev døbt den 25. februar 1798 og døde den 13. maj 1799 – “5/4 år gammel” – som præsten skrev i kirkebogen. Egentlig står der ikke i kirkebogen, hvad faderens erhverv var, men det fremgår af folketællingen i 1801. Her fremgår det også, at det var yngre forældre, Rasmus havde haft. Faderen var i 1801 34 år og moderen 29 år. Til trods for deres forholdsvist unge alder havde de tre børn, nemlig to døtre på henholdsvis 10 og 7 år og en dreng på knap et år. Den sidste er også med i gruppen, idet han var født den 16. marts 1800.

Johanne hørte til i den bedrestillede del af husmandsklassen – hendes fader var væver og selvejerhusmand med en tilfæstet jordlod. Der er ikke umiddelbart fundet andre børn af dette ægtepar, hvor manden Jørgen Rasmussen ved 1801-tællingen var 40 år og konen 46 år – begge i deres første ægteskab. Johanne var blevet døbt den 16. september 1798 og døde den 19. juli 1801, 3 år gammel. Der var en omfattende husstand her. Konens to ugifte søskende boede der blandt andet, derudover den enes datter og to logerende. De to søskende var en 50-årig bror, der var væver og en 33-årig søster, der gik i dagleje. De logerende var også ugifte. Det var en 48-årig kvinde, der også gik i dagleje, og en 53-årig snedker. Søsteren Maries datter var endnu en af gruppens børn – og den ene af de få uægte i Lunde. Hun hed Christiane, og hun blev vaccineret i 1806, da hun var 6 år. Hendes fader var en skomagermester i Svendborg, men ved hendes konfirmation i 1815 var det ovennævnte Jørgen Rasmussen, der blev nævnt som hendes plejefader.

Det er omtalt, at der på sogneniveau – som her – ofte er tale om for små tal til at kunne skelne mellem de forskellige sociale lag. Alligevel er det værd at præcisere, at den i forvejen lavere spædbørnsdødelighed i Mesinge var således, at kun to af de døde spædbørn var husmandsbørn. I modsætning hertil var det husmandsbørnene, der døde flest af, da de var blevet over ét år. Sådanne forskelle var der over-

hovedet ikke i Lunde. At man ikke skal lægge for meget i disse forskelle og ligheder ses af, at der i landsbyen Midskov i Mesinge sogn var en husmandsfamilie, hvor alle fire børn døde af kopper under epidemien først i århundredet. En sådan høst har for stor indflydelse på tallene her.

Selv om grupperne kun omfatter et mindre antal børn, og det derfor er problematisk at lægge for stor vægt på de sociale forskelle, så har det vist sig, at der var forskelle i sædvane og adfærd mellem de to sogne. Derfor var der også både ligheder og uligheder i husmandsbørnenes vilkår de to steder. På grund af udviklingen i landbruget blev de ydre forskelle mere udtalte, efterhånden som århundredet skred frem, og disse forskelle kan relateres snævert til de forskellige strukturer – til fæstesognet kontra selvejersognet.

Fæstesogn kontra selvejersogn

I fæstesognet Mesinge var 22% af husstandsoverhovederne blandt alle husmændene i 1845 børn af gårdmænd. Hvis gårdmandsbørn generelt havde etableringsvanskeligheder kunne man forvente, at mange af tilflytterne i et selvejersogn som Lunde netop var gårdmandssønner, men i selvejersognet Lunde var det kun 14% af husmandsgruppens overhoveder i 1845, der var gårdmandssønner. Disse tal er fundet via fødestedsangivelserne i folketællingen 1845 og ved efterfølgende opslag i kirkebøger. Der er

altså tale om alle husmænd i sognene – gruppernes børn hviler for et øjeblik.

Hvis ikke en enkelt gård i Mesinge var blevet "slaget" i århundredets begyndelse, havde tallet for gårdmandssønner i fæstesognet sandsynligvis været endnu større. Denne gård, der af godset Brolykke var solgt til selveje i 1803, var endt med at give bolig for 11 familier på den udstykkede jord og i de opdelte gårdbygninger. Bortset fra disse familier synes der at have været det tydelige mønster i fæstesognet, at over halvdelen af husmændene havde etableret sig i perioden under landbrugskrisen, dvs. i 1820'erne. Det passer sådan set godt med, at de var sønner af de husmænd, der var blevet etableret i tiden omkring udskiftningen 1796-97. En etableret kontinuitet i et sogn med mange hjemmefødslinger, hvilket samtidig betød, at mange unge netop måtte flytte derfra.

Perioden igennem var andelen af børn over 15 år i husene i fæstesognet da også ret lille. Men igen var det anderledes i selvejersognet, idet der var en større spredning med hensyn til husmændenes etableringstidspunkter og ikke den store forskel på antallet af børn og/eller unge i de forskellige husstandstyper, som man kunne forsøge at inddele husmændene i. Der var dog en lidt større andel af større døtre i Lunde, og det drejede sig ret ofte om piger, der midlertidigt var hjemme hos forældre eller slægt-

ninge for at føde deres uægte barn. Efterfølgende blev børnene ofte hos bedsteforældrene som plejebørn. Det var f.eks. også tilfældet, da fattigkommissionen i 1844 indgik en forening med en husmand om, at han skulle have 4 rbd. i kvartalet for at beholde sin datters ene uægte barn, hvorimod datteren selv måtte forsørge det andet. Faderen til børnene var død, så der var ikke mulighed for bidrag fra den side.¹⁴

I Lunde stod det egentlige husmandserhverv stærkere end det gjorde i Mesinge. I Lunde var det – i modsætning til fæstesognet – i høj grad yngre folk, der klarede sig på et husmandsbrug uden at have bierhverv. Det var dog sådan, at sognet også havde mange daglejere, og meget tyder på, at der for det meste var gode muligheder for at skaffe sig nogle ekstra indtægter. Men det kunne selvfølgelig også knibe, for der har givet været meget at passe. Ved det møde i fattigkommissionen i 1844, som er nævnt ovenfor, mødte der også en husmandskone, der måtte fortælle, at hun ikke havde noget føde i huset. Hun ville så gerne have lidt mel, og det fik hun da også. Hun og manden var unge mennesker først i trediverne og med et nyfødt barn, og manden havde ikke kunnet tjene til familiens underhold, fordi han var ved at skære tørv til dem selv.¹⁵

I Mesinge havde fattigkommissionen i perioden 1838-42 forsøgt at opkræve fattigskat af tjenestefolkene også, men

da så mange af dem rejste fra sognet, havde man måttet opgive det. Det var vanskeligt at inddrive restancerne. De godser, der ejede det meste af jorden i sognet, ejede også det meste af det øvrige Hindsholm. Det var, foruden det tidligere nævnte Brolykke, Schelenborg og Hverringe godser. Mange unge mennesker, der flyttede fra sognet, flyttede blot til noget af det pågældende gods' jord i et af nabo-sognene. Men derfor kan det jo godt have været svært at inddrive fattigskatsrestancer hos dem.

Børnene og almissen

Der er mange sager i Mesinge og Lunde fattigkommissioners forhandlingsprotokoller, der omhandler børns forhold. Det var generelt for begge sogne, at der ofte blev uddelt almisse til børn alene, og det var typisk, at en familie overhovedet ikke var nævnt som almisselemmer i folketællingerne, men hvor de hvert kvartal fik naturlier til børnene. Et tilskud, der fortsatte indtil børnene blev konfirmeret. Præsterne var formænd for de respektive fattigkommissioner, og det er måske endnu engang takket være Lunde-præstens skriveglæde, at oplysningerne også her er mere fyldige i Lunde, end de er i Mesinge.

Det billede, der kan tegnes af de fattige børns forhold, er måske ikke så varieret, men det er også et spørgsmål, om der er nogen mening i at graddele en tilstand, der kendetegner den yderste fattigdom og armod. Er der nogen

mening i at prøve at tolke, om de var lidt eller meget sultne, hvis tilstanden var permanent?

Den store omsorg for børnene kan være begrundet i et vist fremsyn. Jo hurtigere man fik dem frem til at kunne blive konfirmeret, jo hurtigere kunne de begynde at tjene til deres eget underhold for alvor. I Mesinge skete det i 1839, at gårdmændenes pengebidrag til fattigskatten blev sat lidt op, fordi der var forøgede udgifter. Bl.a. skulle tre børn konfirmeres, og de skulle udstyres med nye klæder, men fattigkommissionen mente ikke, det var noget problem, da kornpriserne var givtige – så man regnede med, at gårdmændene havde råd til denne ekstraudgift.¹⁶

I Lunde var det en torn i øjet på fattigkommissionen, at det til tider viste sig vanskeligt at bibringe børnene den basale skolekundskab, der skulle til, for at de overhovedet kunne blive konfirmeret. Hovedlinien i tildelingen af fattighjælp til børn og/eller børnefamilier i Lunde var, at det skulle sikre, at børnene gik i skole i stedet for enten at arbejde eller at tigge. Børns betleri – som det kaldtes – var ret omfattende her, hvis man skal tolke det ud fra antallet af den slags sager.

Men der var andre problemer med hensyn til skolegangen. Flere gange blev børn sat i pleje hos andre for at sikre deres oplæring og skolegang. Og nogle gange ser det ud til, at netop

plejesituationen har gjort det hele endnu værre. Et typisk eksempel var to 15-årige drenge, der omkring 1832 blev sat i pleje hos en gårdmand mod godtgørelse fra fattigkassen. De skulle “holdes til skolegang og lære bondearbejde indtil de blev ældre ... da de ej kunne læse”.¹⁷

Det var to andre drenge, der var tale om, da Mads Skrædder i begyndelsen af 1837 klagede over, at han ikke kunne have de to, han havde i pleje, for det beløb han hidtil havde fået for dem. Fattigkommissionen besluttede så, at give ham syv rbd. pr. kvartal, hvis han til gengæld ville love at beholde dem året ud. Det gjorde han, og efterfølgende blev drengene den 27. december udbudt i licitation. Som resultat heraf blev de overladt til hver sin gårdmand, der skulle have godt 11-13 rbd. årligt for det. Det var den yngste, der blev betalt mest for, fordi han ikke udgjorde så stor en arbejdskraft som den store. Det beløb, gårdmændene havde budt for drengene, var en del mindre end det beløb, skrædderen havde opnået, og godt et halvt år efter var den da også gal igen. De havde nu begge fundet ud af, at drengene var “fnattede” (havde fnat) og forlangte derfor, at licitationen skulle gå om. Det blev de samme gårdmænd, der atter fik drengene, men denne gang for henholdsvis 22 og 30 rbd. årligt. – Og beløbene blev udbetalt halvårligt på forskud mod tidligere årlig udbetaling bagud.¹⁸

Det var ikke den eneste gang, der blev klaget over det beløb, folk fik for at tage sig af et eller andet plejebarn. Spørgsmålet er derfor, hvor meget der egentlig blev gjort ud af børnenes skolegang i de situationer. Børnenes deltagelse i arbejdet og det beløb, man fik som tilskud, har givet vejet tungere. Gentagne gange skiftede børn plejested, uden at årsagerne fremgår, men de blev som regel udbudt i licitation ligesom drengene ovenfor. Og det kunne altså fra plejefamiliernes side betale sig at klage over licitationens udfald. Fattigkommissionen benyttede dog enhver given lejlighed til at indskærpe skolegangen. Nogle år senere fik en indsidder netop hjælp til huslejen mod at love, at hans børn ville besøge skolen flittigt.

Dette sidste eksempel viser tydeligt bestræbelserne for at sikre skolegangen. Det var jo dog kun et mindretal af børnene, der var i pleje. For de andre børn drejede det sig om, at deres familie fik støtte, så man ikke var helt så afhængige af, at børnene enten deltog i det fælles arbejde eller måtte ud at tigge. Her ville det også være oplagt med yderligere undersøgelser, f.eks. med henblik på børnenes skolegang og på omfanget af deres forsømmelser. Ligeledes kunne det være af interesse at gennemgå herredsfogedens politiprotokoller for at finde alle sagerne om børn og unges betleri. Det sidste er næsten en problemstilling i sig selv og må da også udskydes her.

Det var ikke alle, der havde det så dårligt som nævnt ovenfor – selv om mange flere eksempler kunne være nævnt, og lignende kan findes fra andre danske landsogne i Harald Jørgensens værk om fattigvæsenet.¹⁹ De børn, det er sværere at få udsagn om blandt husmandsbørnene, er til gengæld midtergruppen, dvs. dem, der klarede sig, men som ikke nødvendigvis klarede sig godt. Dog altså netop så godt, at de i praksis var over fattiggrænsen. Dertil var der en del, der var meget bedre stillet socialt. Husmandsgruppen var en utrolig sammensat gruppe.

Hvorledes den sociale og økonomiske stilling end har været for den enkelte husmandsfamilie, så har børnene været en naturlig del af arbejdskraften. Men generelt kom de tidligt hjemmefra og ud at tjene for andre. Undersøgelsen fra de fynske sogne er koncentreret om familier og husstande og kan ikke bringe klarhed over, hvorledes det gik med husmandsbørnene, efter at de var flyttet hjemmefra. Den tidligere refererede undersøgelse af to fødselsgrupper kommer også til kort, når det forsøges at få et billede af børnenes forhold, medens de var unge. Kirkebøgernes til- og afgangslister kan i en del tilfælde følge de unge, og vielsesregistre og fødestedsangivelser i 1845-folketællingen kan også hjælpe, men det er alt for spredt til at give et præcist indtryk af forholdene i de unge år. Derfor er dette forsøgt belyst ad en anden og mere indirekte vej.

I tjeneste på gårdene

Når børnene fra husmandsgruppen havde overlevet barndommen, skulle de så hurtigt som muligt ud at tjene – om ikke før, så når de var blevet konfirmeret. Tjenesten foregik for langt størstepartens vedkommende på gårdene. Samtidig beholdt gårdmændene efter 1840 i stigende grad deres egne børn hjemme som en del af arbejdskraften og i stedet for yderligere tjenestefolk. Spørgsmålet er, om der var strukturelle forskelle her.

For totalbefolkningerne i årene 1801 og 1840 er der i tabel 1 for børn og unges vedkommende foretaget en optælling inden for de enkelte husstande, hvorefter personerne er opdelt i tre grupper, nemlig gårdmandsbørnene (G), husmandsbørnene (H) og tjenestefolkene på gårdene (Tj). Som børn af et husstandsoverhoved er medtaget eventuelle stedbørn, plejebørn og børnebørn. Skulle der være svende og lærlinge i nogen af husstandene – og det var der til dels – så er de ikke med i tabellen, medmindre de tillige var børn af husstandsoverhovedet. Med til gårdmandsgruppen er regnet eventuelle embedsmænd og socialt bedrestillede beboere i huse i sognene. Der var ingen godser i nogen af de to sogne, men en proprietærgård i Lunde – Langkildegård. Til husmandsgruppen er regnet hele gruppen husmænd og “nedefter” – socialt set. Der var kun meget få tjenestefolk på husmandstederne, hvorfor der er set helt bort fra dem, og tjenestefolkene i tabellen

er altså udelukkende i tjeneste på gårdene og derfor også beregnet med andelen pr. gård. Når man ser på tallene i tabellen, synes det ikke forkert at antage, at de fleste tjenestefolk var husmandsbørn, idet der var færre hjemmeboende børn i husmandshusstandene – men det er ikke undersøgt eksakt.

Som nævnt tidligere var der i 1801 større lighed mellem de to sogne end senere – groft taget var det to fæstesogne i 1801 og henholdsvis et fæstesogn og et selvejersogn i 1840. I begge sogne havde den største befolknings-tilvækst været i perioden 1801-1834, men den gennemsnitlige årlige vækstrate havde været mere end dobbelt så stor i Lunde som i Mesinge – 1,7% mod 0,8%. Lunde sogn fortsatte med en høj, om end modificeret vækstrate, hvorimod udviklingen i Mesinge næsten stagnerede. Udviklingslinierne kan følges i bebyggelsen, men i Lunde kom der med tiden flere og flere indsidder- og lejeboliger. 1840-folketællingen registrerede en øjeblikbillede, hvor udviklingen i begge sogne havde nået en grænse for yderligere vækst, og hvor mulighederne synes at være blevet mere og mere begrænsede for husmandsklassens børn og unge.

Gårdene i Mesinge var i 1840 naturligvis større end gårdene i Lunde, hvor der på grund af udstykningerne var en mindre forskel på jordtilliggendets størrelse i gårdmands- og husmandsgruppen. Samtidig havde en større andel af sidstnævnte gruppe i

Lunde ikke et egentligt jordbrug, men var udelukkende daglejere og håndværkere etc. Derfor må arbejdskraftsbehovet nødvendigvis have været meget forskelligt i de to sogne, men det er alligevel overraskende, hvordan forskellene egentlig viser sig.

De to sogne lignede hinanden i 1801, bortset fra at der på gårdene i Mesinge var én karl mere i gennemsnit, og generelt lidt flere tjenestepiger. Antallet

af hjemmeboende børn og unge var af næsten samme størrelsesorden i de to sogne, hvad enten man sammenligner gårdmandsgrupperne eller husmandsgrupperne. Det er måske lidt bemærkelsesværdigt, at der er dobbelt så mange drenge som piger i alderen 0-10 år hos husmændene i Mesinge, men det kan ikke umiddelbart forklares.

Helt anderledes var billedet i 1840, hvor der både var flere hjemmeboende

Tabel 1. Gennemsnitlig andel børn af husstandsoverhoveder, fordelt efter køn og alder. (G=gårdmandshusstande, Tj=tjenestefolk på gårde og H=husmandshusstande).

	Mesinge						Lunde					
	1801			1840			1801			1840		
	G	Tj	H	G	TJ	H	G	Tj	H	G	Tj	H
Mænd												
0-10 år	0,6	0,0	0,8	0,7	0,0	0,8	0,8	0,0	0,5	0,5	0,0	0,7
11-20 år	0,6	0,8	0,1	0,5	0,6	0,3	0,4	0,3	0,1	0,6	0,5	0,4
21-30 år	0,3	0,7	0,0	0,4	0,5	0,1	0,3	0,3	0,1	0,3	0,5	0,0
31-40 år	0,1	0,3	0,0	0,2	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,0
41 år og ældre	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Mænd i alt	1,6	1,9	0,9	1,8	1,1	1,2	1,6	0,9	0,7	1,5	1,1	1,1
Kvinder												
0-10 år	0,5	0,0	0,4	0,6	0,0	0,8	0,5	0,0	0,6	0,6	0,0	0,6
11-20 år	0,4	0,5	0,2	0,7	0,4	0,4	0,2	0,3	0,2	0,6	0,4	0,2
21-30 år	0,2	0,4	0,1	0,2	0,5	0,0	0,2	0,2	0,1	0,1	0,5	0,0
31-40 år	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
41 år og ældre	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kvinder i alt	1,1	1,0	0,7	1,5	1,0	1,2	1,0	0,6	0,9	1,3	1,0	0,8
Total	2,7	2,9	1,6	3,3	2,1	2,4	2,6	1,5	1,6	2,8	2,1	1,9

Kilde: Folketællinger.

børn på gårdene i Mesinge, end der havde været ved århundredets begyndelse, og flere end der var i Lunde. Til gengæld var der i 1840 det samme antal tjenestefolk på gårdene i Mesinge og i Lunde, hvilket betyder, at Mesinge-gårdene havde færre tjenestefolk end tidligere, medens Lunde-gårdene havde flere.

I begge sogne var der et forøget antal unge husmandsbørn, der måtte blive boende hjemme, men også her var der flest i Mesinge-husene. Det var dog til dels forårsaget af, at andelene af mindre piger og mindre drenge nu var lige store. Der var også flere større børn i den aldersgruppe, der var ved at stå på spring til voksenlivet. Det var nogle forskelle mellem de to tidsbilleder, der slet ikke var så markante i Lunde. Tallene i tabel 1 viser også, at gårdmændenes hjemmевærende børn plus tjenestefolk i Mesinge faldt fra 5,6 pr husstand i 1801 og til 5,4 i 1840. I Lunde steg det tilsvarende tal fra 4,1 og til 4,9 personer pr. husstand på gårdene.

Ser man på den aldersgruppe, hvor det var mest sandsynligt, at de unge ville gifte sig – aldersgrupperne 21-30 år og 31-40 år – var der blevet flere hjemmeboende gårdmandsbørn i denne alder i Mesinge i 1840 set i forhold til situationen i 1801. I Lunde var det imidlertid giftefærdige tjenestefolk og hjemmeboende husmandsbørn, der var blevet flere af i 1840.

Tegn på forskelle i vielsesmønstre

Den gennemsnitlige alder for første gangsviede var som tidligere nævnt 31 år for mænd og 27-28 år for kvinder. I stedet for at se alene på husmandsbørnene, er der i omstående tabel 2 atter taget udgangspunkt i de strukturelle forskelle. Da det til dels også indbefatter sociale forskelle, kan tabellen bruges til at vise, om der skulle være grundlag for at undersøge sociale forskelle i vielsesmønstre nærmere eller hvilke forskelle, der ellers kan tænkes at have været.

Hvis man under ét ser på antallet af ugifte i aldersklasserne 21-30 år og 31-40 år, viser det på landsplan netop, at langt størsteparten af mænd i 1801 først blev gift efter at være fyldt 30 år – og at det samme var tilfældet for totredjedele af kvinderne. Hvis man foretager de samme beregninger ud fra folketællingerne for henholdsvis Mesinge og Lunde sogne tyder det på, at det for Mesinges vedkommende var sådan i begge år, at en endnu større gruppe end landsgennemsnittet først blev gift, når de var 31 eller derover. Og dette gjaldt både for mænd og kvinder. Der var også en meget stor andel af mænd, der end ikke var blevet gift, inden de blev 40 år. Det ses især tydeligt først i århundredet.

I Lunde var en større andel i 1801 blevet gift, inden de var fyldt 30 år. Forskellen mellem mænds og kvinders vielsesaldrer var mindre end i

fæstesognet. Man skal huske på, at der her er tale om andelen af ugifte i forhold til de gifte i samme alder. Situationerne i de to sogne kan derfor være et udtryk for, at de gamle vielsesmønstre med hyppige genvielser i højere grad blev ved med at være gældende i fæstesognet i modsætning til det sogn, der var ved at udvikle sig til et selvejersogn. Det ses tydeligere i 1840, om end færre mænd i Lunde blev gift i tyveårsalderen. Det tyder på, at genvielsesmønstret var et særkende for fæstevæsenet, som imidlertid forsvandt i takt med selvejets indførelse.

Afslutningsvis skal der vendes tilbage til de to grupper børn, der var født i Meseinge og Lunde sogne i årene 1796-

1800. Det var været mere end almindelig vanskeligt at få et dækkende billede af deres etablering. To af Meseinge-børnene flyttede til København og et til Jylland. Nogle flyttede blot til et af nabosognene.

I Norge og Sverige har undersøgelser vist sociale forskelle i det ellers generelle skandinaviske mønster med holdsvis høje gennemsnitlige vielsesaldrer. Det går ud på, at gårdmænd oftere giftede sig med yngre kvinder, hvorimod de laveste socialgrupper enten giftede sig med jævnaldrende eller – og det var næsten mere almindeligt – med ældre kvinder. Der er forskellige meninger om dette fænomen. I korthed går én forklaring ud på sociale forskelle i ønsker og behov med

Tabel 2. Procentvise andele af ugifte efter køn.

	Mænd		Kvinder	
	21-30 år	31-40 år	21-30 år	31-40 år
Danmark 1787	79	26	62*	18
26 landsogne 1801	81	27	64	23
Meseinge 1801	90	40	68	24
Lunde 1801	79	33	62	21
Meseinge 1840	92	31	66	21
Lunde 1840	85	28	62	21

* Korrigeret.

Kilder: 1787: Hans Chr. Johansen: "En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870", *Dansk socialhistorie* 4, 1979, s. 60; 1801: beregnet ud fra Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975, s. 90 (tabel 8.9); Meseinge og Lunde: Folketællingslister.

hensyn til arbejdskraft og arbejdserfaring, medens en anden går på, at "husmandsløsningen" meget hensigtsmæssigt begrænser antallet af børn.²⁰ Fænomenet nævnes blot, fordi det er værd at have for øje, når danske forhold undersøges videre. Men det besynderlige er, at mønsteret netop er fundet i undersøgelsen af de to fynske grupper – talmaterialet er dog alt, alt for småt, og det hele beror sandsynligvis på et tilfælde. Det modsiges også her af, at ved århundredets begyndelse var fertiliteten størst i det sogn, der havde flest husmænd.

Sammenfatning

Der har ikke været tegn på, at husmandsbørn i højere grad døde som spæde end gårdmandsbørn. Måske snarere omvendt, men kun i det nordøstfynske kystsogn, der dog samtidig havde en lavere generel spædbørnsdødelighed. En nærliggende forklaring på disse forhold kunne være de kulturelle mønstre, der medførte forskelle med hensyn til hjemmedåb. Hjemmedåb udsatte børnenes kolde tur til kirken, men man opfyldte alligevel kravet om, at børnene skulle døbes inden otte dage. Der kunne til gengæld være tegn på, at sygdomme i småbørnsalderen i højere grad fik en dødelig udgang hos husmandsbørn. På den anden side blev det klart bevist, at koppevaccinationen sikrede småbørnenes overlevelse.

Børnenes skolegang er ikke undersøgt specifikt, men det er givet, at præsterne

og fattigkommissionerne gjorde, hvad de kunne, for at holde børnene til skolegang. Muligvis med stor vægt på den opdragende funktion og derigennem med en vis prægning af børnene, men i høj grad også med en social funktion, idet skolegangen skulle gøre dem i stand til i videst muligt omfang at klare sig selv, når de blev voksne. At de så også skulle blive fromme kirkegængere, der ikke lå fattigvæsenet til byrde, men måske selv blev i stand til at betale skat – det er en anden side af sagen. Det var langsigtede planer. Og et par skæpper mel i tide kunne forhåbentlig spare mange skæpper fremover.

Med til den opdragende funktion hørte også de næsten tvungne mønstre med perioder som tjenestefolk på gårdene. Netop denne mulighed blev begrænset med tiden, men de mindre gårde i selvejersognet havde trods alt et stigende behov for tjenestefolk i modsætning til de store fæstegårde, der i højere grad beholdt deres egne børn i hjemmet. Det måtte husmændene også gøre og forholdene afspejles i, at det store flertal af unge mænd generelt var over 30 år, før de kunne gifte sig.

Afslutningsvis vil jeg endnu en gang erindre om Riismøllers ord om alle de husmandsbørn, der i stigende grad klarede skærene, og som henimod midten af 1800-tallet stod på spring. Nu kunne verden bare komme an! Det er givet, at nogle har klaret sig fint, men denne artikel har også påpeget, at det måske ikke altid var så let endda.

NOTER

1. Peter Riismøller: *Sultegrænsen*, København 1971, 2. udgave 1998, s. 119.
2. Sst., s. 117.
3. Artiklen bygger i nogen grad på min bog *Til gavn eller til skade*, Odense 1998. Desuden er igangværende forskning inddraget i det omfang, det har været muligt og relevant. Mit ph.d.-projekt omhandler vielsesmønstre og børnedødelighed i perioden ca. 1775-1850, specielt med henblik på undersøgelse af sociale forskelle.
4. Fridlev Skrubbeltang: *Den danske husmand 1*, København 1952, s. 97.
5. Se herom bl.a. Jens Chr. Manniche: "Den østdanske epidemi 1831", *Historie* 1997, 2, s. 244-280.
6. Hans Chr. Johansen: "Folk og produktion på fynske gårde gennem århundreder", *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række 17, 1987-89, s. 351-386.
7. Mit ph.d.-projekt vil, efter de indledende undersøgelser, komme til at omfatte sogne spredt ud over de forskellige danske regioner.
8. Både spædbørns- og børnedødeligheden er udregnet som procentandele af de nævnte levendefødte.
9. Anders Brändström: "*De kärlekslösa mödrarna*". *Spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå*, Umeå 1984; Magdalena Bengtsson: *Det hotade barnet. Tre generationers spädbarns- og barnadödlighet i 1800-tallets Linköping*, Linköping 1996.
10. Anne Løkke: *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920*, København 1998.
11. Sst., s. 142ff.
12. Sst., s. 157ff.
13. Indtil 1828 skulle dåben finde sted senest 8 dage efter fødslen, men reglen fortsatte mange steder som skik og brug. Om lægers kamp senere i århundredet mod dette og skikkens sammenhæng med spædbørnsdødeligheden se Anne Løkke (1998), s. 330.
14. Stenstrup-Lunde Kommune: Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1829-1848. (Landsarkivet for Fyn).
15. Sst.
16. Mesinge Kommune: Fattigprotokol 1837-60. (Landsarkivet for Fyn).
17. Stenstrup-Lunde Kommune: Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1829-1848, fol. 94. (Landsarkivet for Fyn).
18. Sst., fol. 169ff.
19. Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. aarhundrede*, København 1940, s. 253ff.
20. Michael Anderson: *Population Change in North-Western Europe 1750-1850*, London 1988, s. 49 f., der bl.a. henviser til Eilert Sundt: *On Marriage in Norway*, Christiania 1855 (oversat af M. Drake, Cambridge 1980). Det samme fænomen er fundet af Christer Winberg i "Population Growth and Proletarianization", *Chance and Change*, ed. Sune Åkerman, Hans Christian Johansen and David Gaunt, Odense 1978, s. 170-84.

Set nedefra

Beretninger om at være barn af småkårsfolk på landet omkring århundredskiftet

af Stine Kern Hansen, Tine Michelsen og Inge Lise Pedersen

Børns opvækstvilkår var til langt op i dette århundrede væsentlig anderledes på landet end i byen, og totalt forskellige fra de vilkår vi giver børn i nutiden. Til bondelivsformen hørte at børnene var integreret i arbejdslivet fra de var ganske små, og skolen var underlagt årets arbejdsrytme i landbruget. Arbejdet fyldte derfor langt mere end skolen i børnenes hverdag. Det gjaldt især (og længst op i tiden) småkårsfolks børn, der tidligt kom ud at arbejde for fremmede og kun sjældent fik tid til at passe skolen.

I Institut for Dansk Dialektforsknings båndarkiv er der mange beretninger hvor ældre mennesker fortæller om deres opvækst på landet under disse vilkår. Båndoptagelserne er foretaget for at bevare prøver på de pågældendes

talesprog, deres dialekt, men eftersom sprog jo er til for at meddele noget, består de fleste af optagelserne af samtaler om hvordan livet på landet gik for sig i gamle dage.

Udvalgs- og redaktionskriterier

Fra instituttets båndarkiv har vi udvalgt 28 interviews som vi gengiver kortere eller længere bidder af.¹ For at billedet ikke skal blive alt for flimrende har vi koncentreret os om informanter født i slutningen af 1800- og begyndelsen af 1900-tallet, og vi har kun taget tekster fra øerne.² Vi afgrænser barndommen som tiden indtil konfirmationen, og vi har lagt hovedvægten på børn af mindrebedre forældre. Det er først og fremmest vilkårene for småkårsfolks børn vi vil belyse gennem disse for-

Inge Lise Pedersen (f. 1939), cand.mag., lektor ved Institut for Dansk Dialektforskning og professor i dansk sprog ved Universitetet i Tromsø. Talrige arbejder inden for talesprogsforskning, specielt om regionale og sociale dialekter, bl.a. om forholdet mellem livsform og sprogbrug samt om regionalisme afspejlet i sproget. Har redigeret afsnit i Ømålsordbogen og skrevet om pottemageriet i Karhusene, *Fynske Minder* (1987), og strikningens sproghistorie, *Dansk Folkemål* (1987).

Stine Kern Hansen (f. 1973), stud.mag. dansk og filosofi, Tine Michelsen (f. 1975), stud.mag. dansk og lingvistik. Begge er studentermedhjælpere ved Ømålsordbogen på Institut for Dansk Dialektforskning, hvor de bl.a. aflytter og aflæser interviews med dialekttalende informanter. Artiklen bygger på sådanne interviews.

tællinger, men enkelte gårdmandsbørn kommer dog også til orde.

Fortællerne er børn af arbejdsfolk, fiskere og husmænd, blandt fædrene er en fodermester, en smed, et landpostbud, og blandt mødrene en enlig ugift mor der arbejder som vaskekone.

Beretningerne drejer sig mest om hverdagen, om arbejde og skolegang, om børnenes lege og hvordan man fejrede højtider. Det er i de fleste tilfælde knappe eller humoristiske beretninger om begivenheder og mennesker, ikke følelsesfulde beskrivelser. Mange af beretningerne handler om børn under barske forhold. At det var barske forhold man bød børn konstateres og accepteres i vid udstrækning, sådan var det nu engang, men der er langt imellem fortællinger om “de gode gamle dage”. De fleste af beretterne kommer fra en samfundsgruppe som disse dage ikke var så gode for.

Fortællingerne er udskrevet fra båndoptagelserne og ganske let redigeret. Vi har fx indimellem udeladt fortællinger eller eksempler på “omstart” (fx “det er der jo noget – der er jo nogen som er mere tilbage end andre”) som er almindelige i al mundtlig fortælling når den ikke er planlagt på offentlig fremførelse, men som giver et indtryk af ubehjælpomhed i nedskreven form. Interviewerens replikker indledes med “I”, men er ikke altid medtaget. Alle fortællerne taler traditionel dialekt, hvilket præger både

udtalen, grammatikken og ordforrådet. Den dialektale udtale gengiver vi imidlertid ikke, kun i ganske enkelte tilfælde er den antydnet (fx gengives nægtelsen i sin lokale form som itte, inte, inne), ellers skrives ordene med almindelig retskrivning. De få grammatiske særegenheder bliver ikke kommenteret, i de tilfælde hvor vi skønner at de hindrer forståelsen kan der dog være indskudt et ord i []. Ord der ikke bruges i standardsproget forklares i en note.

Der oplyses i hvert enkelt tilfælde navn og fødselsår for beretteren, og det angives hvilket sogn han/hun er vokset op i, og hvornår båndoptagelsen er foretaget. Der er ikke øvet kildekritik over for beretningerne, vi tager fortællerne på ordet.

På kanten af det mulige

“Ja, jeg var jo hjemme hos min mor. Hun var nu ene. Og hun var døvstum. Så jeg skulle lære fingersproget for at snakke med hende og så lave tegn jo. Og vi var jo ene to dernede. Vi boede nede i Bondegårdshuset dernede. Og hun gik ud og arbejdede og vaskede. Skulle op klokken fire om morgningen på Søvertorp og rundt omkring og skulle vaske. Så skulle jeg jo op og klædes på, inden hun skulle afsted ...

Jeg var da så bange, når jeg skulle sidde dér, fra klokken var fire om morgningen om vinteren, og så til jeg skulle i skole, når den var halv otte. For jeg skulle jo ned i Longelse skole.

Jeg skulle have en halv times tid til at gå derned jo. Og jeg kunne jo godt sidde og blive søvrig alligevel. Og det kunne også sommetider træffe sig, at jeg sov fra og ikke kom til skole inden op på formiddagen jo ...

Eller óg jeg sov videre, hvis jeg blev liggende i sengen. Og vi havde og sådan en gammel foderseng³ at ligge i, jo. Der var jo da en nat, da havde mor ligget en rotte ihjel under sig. Der var så mange rotter og så mange mus, og jeg turde ikke ligge i sengen næsten, når at der var sådan noget skab jo.

Køkken i Munkebo 1889. (Foto: Lars Rastrup.

Efter Erland Porsmose: *Naturens sang – Menneskets kår*, 1989, s. 50).

Det [huset de boede i] var sådan et rigtig gammelt ét jo, som der boede to familier i. Stengulv var der over det hele jo ... Vi havde jo køkkenet og et værelse kaldte vi det. Bagved. Og så brændehus. Vi havde ikke andet ... [Mor var væk fra] ja, fire om morgenen til otte aften.

I: Hvad fik hun så for det?

Ja, hvad fik hun? Fik hun et par kroner? Nej. En krone om dagen vel. En krone om dagen tror jeg nok hun fik.

I: Og så fik hun noget kost?

Ja hun fik maden der. Og så fik hun sommetider så meget mad, hun havde en pakke med hjem, så at jeg fik. Når hun sådan var ude omkring, så var det ikke altid, jeg fik varm mad ...

Jeg kan lige huske, at bedstemor hun døde, dengang jeg begyndte at gå i skole. Og de havde boet ene to der. For hun havde aldrig været gift min mor jo. Og så gik jeg i skole hernede. Så skulle jeg ellers tages ud, dengang jeg skulle begynde at gå i skole. For så måtte jeg ikke være hjemme. For så kunne min mor jo ikke lære mig at læse jo, når jeg skulle læse. Så ville de jo tage mig i pleje. Og det ville jeg jo ikke.

I: Og det kom De altså heller ikke?

Nej, det gjorde jeg ikke. For der var så en gammel kone dernede i Bonde-

gården¹ dernede i Longelse. Hun sagde så, hun ville hjælpe mig at læse. Jeg skulle så komme derop, når jeg kom fra skole hveranden dag. Så hjalp hun mig ... Men se så havde de piger der. Når jeg kom hjem fra skole og kom derop, så skulle jeg lave al deres arbejde. For de ville ikke lave noget, pigerne. De gik nede og kærestede med fodermestrene. Og når så jeg kom hjem, så kuede de mig til det. Og jeg måtte ikke sige det til madammen.⁵ Da kaldte vi hende madammen den gamle jo. Men det måtte jeg jo ikke sige til hende, at de ikke havde redt sengene, karlenes senge. Dem skulle jeg jo så ned og gøre rent, når jeg kom.

I: Jamen hvor lang tid var De så deroppe på Bondegården?

Ja, da kom jeg hjem fra skole klokken fire. Så var jeg der, til klokken var en seks-syv-otte, ligesom nu mor kom hjem. Og så gik jeg jo så hjem.

I: Fik I mad på Bondegården nogen-sinde?

Ja, det fik vi tit. Vi fik tit levnemad ned [fra] dem, der boede nede i huset, når de havde kogt kål og ærter og sådan noget. Så fik vi gerne en skålfuld eller et fadfuld ned, begge familjerne, der boede nede ...

I: Hvordan fik I brænde?

Ja det må vi have købt oppe i Bondegården. Tænker jeg mig. For vi havde

jo ikke andet [end] sådan kløvebrænde. Jeg ved da, jeg stod og kløvede brænde. Så det har vi jo købt deroppe når de huggede i skovene om vinteren.

Og ellers så sankede vi oppe i Søvertorp skov sådan stikker. Der måtte mor jo sanke lige så meget, hun ville sådan af de her tørre stikker der var faldet af træerne. Dem gik vi og sankede. Og så bar vi dem sådan hjem i knipper på nakken. Alt hvad der lå i skovbunden, det måtte vi tage. Men det var jo ikke alle der fik lov til at sanke. Min mor havde jo altså lov til det.” (Martha Nielsen, Longelse, f. 1896, optaget 1964).

Arbejde

At dømmе efter hvor meget de forskellige emner fylder i beretningerne, har arbejdet været en hovedbestanddel af børnenes liv fra de var en 7-8 år, for nogles vedkommende endnu tidligere idet de kom ud at arbejde for fremmede allerede før de begyndte i skolen som syvårige. Indtil første verdenskrig kom småkårsfolks børn ud at tjene flere år før de sluttede skolen.

En sjællandsk hyrdedreng. I den første beretning fortæller Jens Sørensen om da han kom ud at tjene som 7-årig. Han vogtede får:

“Ja, jeg har gået i skole én sommer ... Ja. Og så seks vintre vel. For det kunne jo sagtens gå dengang. For skolelærrens de kom meget sammen med dem fra Næsgården, og det var jo derude

jeg skulle tjene mine skorper. Så det kunne godt gå. Jo, jeg begyndte – jeg snød jo et halvt år, for vi skulle jo begynde når vi var fyldt syv år, dengang. I halvfemserne. Ja, jeg skulle jo have begyndt til april sådan noget, 1890. Men jeg begyndte jo så først den anden november 1890. Og så var jeg for lille til at flytte [får]. Husk på at det var jo løsdrift med fårene. Og der kunne jeg jo spille rundt ... Til at begynde med der gik jeg hjem og lå om natten. Men så kom jeg da til at ligge derude sammen med en anden dreng, for der var seks karle der. Og så var der to ældre drenge, de var en halv snes år... Jeg skulle jo møde der ved sekstiden om morgenen. Og så skulle jeg hjælpe fodermesteren, kaldte vi ham jo. Det var ikke malkerøgter som vi har nu om dage på gårdene. Men der var jo nok med så mange køer til én mand. Han skulle jo passe med foder. Og der til april dér – den anden april som jeg begyndte, der fik jeg fra anden april og til første november, der fik jeg seksten kroner.

I: Ja, det var jo heller ikke store penge.

Nej, men det hjalp da til.

I: Og hvor lang tid fortsatte arbejdet så?

Ja, til klokken syv om aftenen ... Ja, og så var der jo dette her, når nu fårene havde lam, som regel hvert får – der var tres får. Og de havde jo som regel to lam hver. Og en enkelt havde tre.

Men så var de jo altid stille. Derimod om efteråret, når høsten var kommet hjem, så blev fårene jo sluppet løse igen, så skulle de jo selv skaffe føden. Men det var jo et herligt liv. Så kunne jeg gå hos karlene, når de gik og pløjede til vinterlægning, kaldte vi det dengang ... Da jeg så blev ni år, så var jeg der hele året jo. For så kunne jeg jo begynde at flytte. Men der havde jeg også mine vanskeligheder til tider, for hvis nu at et kobbelt får – de stod jo to og to, vi kaldte det jo kobbelt, tredive kobbelt [var der]. Og det var jo to og to, og det var jo så med et tredelt legende.⁶ Og hvis så rebet gik op nede i legendet, så kunne hun jo få snøret sig sammen med et par andre. Og så måtte jeg jo undertiden skræve over halsen. Og stå og holde hende, og smøge rebet af, for at få viklet det tilbage igen. Og nu var man jo itte ret stor af alderen og lidt kortbenet var man jo også dengang. Så endte det jo med at hvis nu det var et stort, kraftigt får og et ungt får, så rejste hun jo hovedet, og så hængte man jo og dinglede der. Og så var det somme-tider at hun rendte et temmeligt langt stykke, inden man fik hold på det. Så skulle man jo holde hånden ned om snuden på den, for at standse hende. Og så skulle man jo også tilbage til kobbeltet, så var de jo i den anden side.

I: Det var næsten for stort et job?

Ja, det var det lige nok. Men der blev jo taget nytte af bare⁷ små og store

dengang.” (Jens Sørensen, Fårevejle, f. 1884, optaget 1964).

Tjenestedreng på Sydfyn. Dernæst fortæller to brødre fra Sydfyn om de første pladser de havde som tjenestedreng:

“Christian: Jeg har været ude siden jeg var ti år. Jeg var i en gård ude på Lange Mark, ved Rygård skov. Der var jeg. Og jeg var oppe klokken halv fire og var med nede og malke. Og så skulle jeg hjælpe pigen op. Det var nogen store bakker, jeg skulle hjælpe hende derop over, og så skulle jeg hen og flytte køerne og over og flytte kvierne og fårene. Og så kunne jeg komme hjem og få noget øllebrød og nogen kartofler og mit mad. Og så gik jeg til skole, derude fra Lange Mark. Og gården lå langt nede ad en markvej, lige op til Rygård skov. Og der gik jeg derned halv fire om morgningen og malkede tre eller fire køer, og så hjalp pigen op over marken, så skulle jeg ned at flytte køerne, så over i en anden mark at flytte kvierne, og så i den tredje mark skulle jeg op at flytte får. Vi havde en tolv-fjorten får. Det var en gård på femogtres tønder land. Og op klokken halv fire. Og når jeg så kom hjem fra skole – det var jo langt at gå, derovre fra og herhen til Gudme ... så skulle jeg på sådan en tur igen.

I: Ud til kreaturet?

Christian: Ja, og ud at hjælpe til at malke, og så flytte køer og får. Både

køerne og kvierne og fårene de stod jo i tre marker. Og så skulle jeg lære min lektie om middagen, medens de andre sov til middag. Men – jeg faldt i søvn. Så jeg har gået i skole og har ikke læst et ord på min lektie. Så var det jeg kan huske engang jeg kom i skole, så var jeg faldet i søvn. Jeg sad på bænken jo. Så sagde de “Christian sover”. Så sagde skolelæreren “Lad ham sove den stakkel”. Han vidste nok hvordan jeg havde det ... Og jeg var kun ti år [da] jeg kom derud. Og var så dér til jeg skulle begynde at gå til præst. Så havde min far – jeg havde været hjemme en søndag, så sagde han, “Nu kan du sige til dem om de vil klæde dig på fra yderst til inderst”, og sko og hvad der hører sig til, når vi skulle konfirmeres. Om de vil give mig det. “Nej”, sagde han den gamle så – for der var en yngre også – og så sagde han, “Ja, det er noget galt noget, at sådan nogen hvalpe de skal ud på den tur”, når vi er kun ti år. Og så var der til den tid. Så ville de kun betale det halve. Så sagde jeg, “Så må jeg ikke være her. Så skal jeg gå hjem”. “Nej, sikke noget snak”. “Jo, hvis itte I vil gå ind på det, så skal jeg komme hjem. Det er ordre fra min far”. “Nej. Nej, det skal du itte gå hjem for”. “Jo, hvis itte I vil give mig det, så går jeg”. Men de sagde nej. Så en morgen, da jeg var kommet hjem i kammeret – jeg var itte i skole den dag, det var kun hveranden dag, vi gik i skole, så pakkede jeg mit habengut sammen i en bylt, og så råbte de, nu skulle jeg ind og have frokost. “Jo”, sagde jeg.

Jeg sprang ud ad et vindue, det var lige ud til en mødding, kammeret, det var ud til en mødding – der sprang jeg ud ad vinduet. Jeg smed først mine pakker ud, og så kravlede jeg ud, og så ned over marken, ned bag noget de kaldte Bredemosen. Og der løb jeg ned over. Og de så jo itte jeg var stukken af, inden at der var gået lidt, så gik de ud igen, “Hvor bliver du af, vi skulle jo have mad. Vi skulle jo have frokost”. Men jeg var væk. Jeg var snar at komme ned over bakkerne, sådan de itte kunne se mig, og så ned over skoven og op ad noget der hedder Langå Bakke, der op over og så hjem. Nå. For jeg skulle komme hjem, for far han havde ti tønder land og skulle trække roer – og skulle trække op, på en gård oppe i Galdbjerg. Og så skulle jeg op og hjælpe til dér. Der kunne jeg tjene til mit konfirmations-tøj dér, når jeg hjalp til dér.

Martin: Vi røg jo tobak dengang. Og jeg var jo itte konfirmeret, men manden han holdt os med tobak. “I skal itte pive”, sagde han. “I kan bare tage her”. Det stod her på bænken. “I skal itte pive, I kan bare tage, når I skal have noget”. Han var flink med det.

Christian: Ja. Så var der engang om vinteren – der hvor han [dvs. Martin] var – de havde et gammelt hus, at de kaldte brændehuset. Der stod de inde og arbejdede i brænde om vinteren, i det her gamle – et stort hus. Og så var der jo is på gadedammet. Og så var der blevet tørt, så var der så meget

vand. Så dengang vi kom og skulle derom, så ville manden have de skulle gå over gadedammet. Den ene han kunne jo sagtens, men den anden den faldt i vandet, og så måtte hjem og have noget andet tøj. Og manden han morede sig så kosteligt over det han faldt i alt det vand. Det gjorde jo itte noget, for det han skulle hjem og have helt nyt tøj på. Det gjorde jo itte noget. For det morede ham – manden, der hvor Martin var.

Martin: Men sådan et par knægte vi var jo søvnige om morgningen. Og så kom han og kaldte på os en morgen. Men vi sov igen. Og så kom han imidlertid, men vi sov jo væk. Da han så kom, så sagde han, “Jøsse Vorherre bevar vos”, sagde han, “hille satan knuseme, er I itte kommet op endnu? Nu har jeg ryddet af for hestene, og været omme i grusgraven at skide og flyttet kalv, og I ligger endnu. Hille den onde knuseme”, sagde han. Der skal jeg love – sikke en morgenbøn vi fik. Jeg skal love for vi kom op. Sådan en morgenbøn havde vi aldrig hørt før.” (Martin og Christian Nielsen, Gudme, f. 1877 og 1890, optaget 1967).

Malkepige i Nordsjælland. I denne periode ser det ud til at vogterarbejdet på øerne især var et drengearbejde, men også pigerne kom tidligt ud. Boline fortæller om mark- og malkearbejde i sin første plads:

“Og så kom jeg jo så ud at tjene da jeg var mellem tolv og tretten år ... Ja det

var før jeg var konfirmeret. Det var ellers inte meningen, men konen på Strøllilegården hun kom jo hen og plagede mor med at jeg skulle afsted. Og så ville jeg jo også gerne afsted så. Så kom jeg så ud at tjene, den sommer ... Jeg kom derhen den femtende maj og så til den første november. Og så var jeg jo hjemme så -. For jeg blev jo skrevet ud af skolen og ført til Sigerslev skole. Men jeg havde aldrig mine ben der, nej. Ja, andet [end] jeg var hjemme der på gården hver dag. For den ældste klasse, den gik kun de første tre måneder i skole, om sommeren, og så de andre tre, der havde de ferie. Og så kom jeg jo så hjem, og så gik jeg i skole i Ølsted igen. Og dér var jeg jo så til majdag igen. Så tog jeg til Strøllile igen.

I: Hvad skulle du lave da du var ude at tjene som sådan en lille pige?

Alt muligt ... Ja, man vaskede jo op og - ... Ja, og så den anden sommer jeg var der, der måtte jeg med ud og lægge hø. For konen der plejede at komme der hun skulle have en lille. Så hun kunne ikke komme med. Og så var jeg ude at lægge hø.

I: Hvad vil det sige at lægge hø?

Det var slået og kokket.⁹ Og så var det jo så tjenligt til at blive kørt ind. Og så lagde jeg læssene. Ja, hver andet, for der var jo en pige der tjente der, og hun lagde jo også ... De var tre vogne og skulle køre ind oppe fra bakken, og

der var inte så langt. Og så da Peter han kom ud med vognen, så sagde han, "Kom du bare her", sagde han. "Så kan du mageligt lægge hø". Og så kom jeg jo op og lagde hø, og det gik også godt.

I: Hvordan gør man det, så det ikke falder af?

Det var jo det man skulle passe på. Man lagde det jo først enten forved eller bagved. Det var ligesom hvor vinden kom fra. Og så lagde man et lag ude ved begge sider, og så et bindelag i midten. Det holdt så på de andre to. Og sådan blev man ved til der var en fire-fem lag på. Så kunne man inne have mere på. Så var det jo læsset.

I: Havde I også det der hedder en læssemed?

Ja. Så var der en læssemed, at vi havde og lagde op over. Og sådan en læssemed, det var jo en sådan lang stang ligesom en flagstang. Og den blev jo sådan snøret for ved forhammelen. Og så bagved der var så krog på at man kunne slå op over og så blev læsset jo trukket sammen. For så kunne der køres med det foruden at det faldt af ...

Der [når man skulle malke] var man oppe om morgenen når klokken var fem og malke første gang. Og så ved ellevetiden, til middag, og så om aftenen når klokken var syv. Så var det jo forbi. Vi havde seksten køer.

I: Hvor mange var I om at malke dem?

Ja, der var jo den anden pige og så mig. Og så om middagen så var der sommetider den ene af sønnerne. Han var ni år, men han var rigtig rask til at malke. Men jeg og ham vi gik ud at malke, fordi så var de andre jo i marken. Så var vi ude at malke. Han kunne inte så godt slæbe mælken hen i de store spande, så måtte jeg bære hans mælk med for at hælde den af, så han kunne komme videre fort. Det sagde han så tit, da han så blev ældre. At da jeg var ni år og Boline tolv, så malkede vi.

I: Men det var dig der måtte slæbe?

Ja, for det han kunne jo inte så godt. Han var jo kun ni år.” (Boline Jensen, Ølsted, f. 1886, optaget 1978).

Staldarbejde på en stor sjællandsk gård. Selv om forældrene ikke havde egen bedrift, kunne børnene godt bistå dem i deres arbejde. Frede Andreasen beretter detaljeret om staldarbejdet sammen med faderen, der var fodermester, om malkning, langhalmbehandling og om det senere arbejde på nabogården som vogterdreng:

“I 1903 der blev min far fodermester på Toftegård. Den store gård heroppe. Ja, en gård på firs tønder land dengang. Og de havde godt med køer. Og der var jeg jo inne mere end otte år, så der havde far min fætter til at hjælpe

sig på gården der. For der var jo lige-godt – jeg tror det var fireogtyve malkekøer der var. Og så havde han mange grise. Han var sådan en fremskridtsmand, ikke sandt, og vi havde da en tresindstyve grise. Men så i 1904, så sagde far, “Nu må du hjælpe mig Frede”, sagde han, “for det kan du lige så godt som Frederik”. Min fætter han hed Frederik. “Du kan lige så godt hjælpe mig”. Ja, og jeg hjalp ham jo altid, når inne jeg var i skole. Og jeg kunne jo hjælpe ham på den måde at når vi nu gik over –. Altså ikke fra morgenstunden kunne jeg hjælpe, for der skulle jeg jo i skole, men så når jeg kom fra skole, og vi skulle til at begynde at fodre der –. Når klokken den var sådan halv to, begyndte vi gerne at fodre køerne. Så fejede jeg krybber af. Sådan fra formiddagen af, hvad der lå af halmstrå som inne der var spist op. Så gik jeg og fejede krybber af, mens min far han var oppe at måle noget kraftfoder af til køerne. Så var jeg færdig med det. Så fik de kraftfoder, ikke sandt.

Og så når de havde fået kraftfoder, så skulle de have roer. Og det blev båret rundt i disse her vidjekurve, fra gammel tid af ... Og der kunne jeg stå så og læsse roer. Så at når far havde været rundt med en kurv, så stod den næste kurvfuld fyldt. Så det sinkede slet inne. Når vi så var færdig med roerne, så skulle krybberne fejes. Og så var der ud i gavlene dér, der var en prop at man kunne tage ud og sætte i igen. Og så når man havde fejjet derned til,

så lukkede man lige op for vandhanen, så skyllede det ud alt det her, roemøget. Og så skulle der postes vand ind. Og så stod min far -. Der var en stor pumpe og stod ude i gården, og der blev sat en prop i selve dette her, hullet, hvor ellers vandet kom ud, for det skulle jo presses op ... Det var en stor træpumpe. Altså med jernhåndtag. Der stod de dér og pumpede. Og så blev det jo trykket op, for så kunne det trykke vandet ind i kostalden. Så var der jo tryk på, når nu det blev pumpet helt op. Det blev pumpet lige så højt op, som op til bjælken der, ikke sandt. Så var der tryk på ind. Og så kunne jeg stå derinde og se efter og lukke op og lukke i for de forskellige. Der var tre rækker der skulle lukkes op og i. Men så havde far trukket den store trillebør ind som vi trillede møg ud på, og imellem som jeg så efter vandet om der var nok, for at han var fri for at skulle gå ind og se efter. Det sparede jo også tid. Så kunne jeg læsse sådan en børfuld. Og så lukkede jeg døren op. Så råbte jeg, "Far, nu er der en hel børfuld. Nu må du komme". Og så kom han og trillede ud. Og når vi var færdige med det, ja, så havde jeg lille gut sgu næsten ordnet hele kostalden med al møget der skulle trilles ud. Så var den i orden ... Og så skulle de jo have hø og halm, kørerne. Og så havde far - for nu det var sat sammen sådan oppe i spænderne,⁹ vi kaldte det for, så var det jo trampet, og så kunne jeg lille mand, jeg kunne jo inne slæbe det ud. Så havde far sådan været oppe og losne

det, så at jeg kunne gå op og vælte det ned af lemmene, der var i loftet. Og så kunne far bare gå og splitte det ud til kørerne. Og så strøede jeg under kørerne, og så fejede min far grebningen som vi kaldte det for ned igenem, og så var vi færdige ...

Ja, det var inne altid jeg var med ovre at malke. Men jeg var jo da med inne så sjældent derovre. Og der var en datter og tjente oppe på gården. Eller datteren oppe fra gården. Og hun skulle jo også lære at malke. Og vi var lige gamle ... Og så når vi to små vi sad der på hver en malkestol, ikke sandt, så snakkede vi. Vi havde jo sådan en snak vi to, for vi var så gode venner vi to. Og så når karlene de kom ind i stalden og vi sad der, så sagde de altid, "Nå, der sidder de små fodermesterfolk". Så vendte vi næsten ryggen til hinandre, for så ville vi inte snakke, for vi synes det var så flovt at vi sad der og snakkede vi to ... Vi har jo inte været ret gamle. Vi har jo været dér, en ni år. Ja. Da vi sad dér på malkeskamlerne. Nej, så det kunne vi inte lide, for så sagde de "de små kærestefolk". Og det kunne vi ikke tåle. Nej. Nej, så blev vi fornærmede. Så rejste vi os. Så ville vi inte sidde ned mere ...

Jeg har været en ualmindelig karl til at kunne malke ... Nogle kør, de måtte jeg have. Vi havde tre ... De var så hårdmælkede, som de kaldte det for. Og så ville de ikke komme med mælk. De ville inte lade ned, som de gamle

sagde. Og der kunne jeg sidde dér og trække i disse her patter til far eller mor kom. Så var de kommet med mælken, bare jeg havde siddet og trukket der. Jeg kunne sgu inte klemme noget mælk ud, men jeg kunne sidde der og trække i patterne, ikke sandt. Så den var jo i orden så. Så kunne de jo hurtigt blive færdige. Men det var altså i 1903 og 1904.

Men i 1901 og 1902 ... der hjalp jeg min far på den måde at han begyndte jo om morgenen når klokken den var syv. Og det var kun ved en lygte der hængte. Der var inne noget med elektrisk lys. Og så når klokken den blev en fem-halv – man kunne godt sige halv seks [om eftermiddagen], ikke sandt, så var det jo mørkt her om vinteren. Og jeg lille gut, jeg turde jo inte gå derop alene. Så måtte mor følge mig derop. Og så blev jeg losset ind ad lemnen der var ind til rugloen dér. Så blev jeg losset ind dér, og så skulle far jo skære disse her langhalmskærver som de kaldte dem for. Det blev lagt op i en kasse, som var i denne bredde. Og så i denne længde her. Og så var der et bræt man kunne træde på hernede, der gik en stang ned til. Og så var der en kniv op sådan med et håndtag på, fordi at de skulle skæres lige af. Sådan så der ingen strå var. De skulle være fuldstændigt lige. Og når vi havde skåret dem af, så smed far dem hen til siden, og så stod jeg lille knægt her og kunne give ham dem, for så var han fri for at skulle bukke sig for hver gang. Det kunne

jeg lægge op. Og når vi så var færdige, så snupede far – de siger et tommelfingerbundet, som vi snoede dengang, og det blev hængt op på en krog, lagt en mursten på, sådan som herude, og dernæst skulle jeg lægge to og to og én af den slags. For de skulle jo bindes sammen i fem og fem. Og der var jeg gået op så en hel vinter der. Og hjælpe ham med det. Og da jeg så var færdig, så skulle jeg jo have lidt for det. Og ved du hvad jeg fik? ... En svane-kniv. En lommekniv til femogtres øre. Så jeg var høj i hatten da jeg kom i skole og kunne vise de andre drenge, for de andre de havde jo inne andet [end] sådan nogle gamle nogle der var kasseret, ikke sandt. Men jeg kunne stille med en ny. Den tjente jeg på en vinter ...

Jeg var sgu inte mere end elleve ... Men vi var så mange børn i skolen, så at vi kunne inne være – for ellers jeg skulle inne [have] været oppe i fjerde klasse. Men så sagde skolekommissionen at vi var –. Vi var tre. Og inte for, jeg har altid godt kunnet følge med, ikke sandt. Nu inte for at prale, men jeg kunne godt følge med. Og så siger skolekommissionen, “Jamen, der er Frede og Kristian og Karl”, tror jeg vist nok han hed. “De kan godt komme op i store klasse – i fjerde klasse”. Og så skulle vi inne gå mere end tre halve dage om ugen fra klokken syv til klokken elleve. Og de andre to drenge som var på gården, de skulle jo gå hele dagen. Så jeg var jo sådan en lille gut og kom derover at være med at

høste, og så blev jeg der så fra høst af og til midt i november måned. For jeg skulle jo så – der var jo kutymen dengang at man skulle vogte køer. Når al sæden var kommet væk fra marken, ikke sandt, så skulle køerne slippes, og så skulle de gå løse dér. Og så var jeg jo ene, men de andre to drenge de var jo to, når de var hjemme. Og det var sgu ikke sjovt for sådan en lille

mand at gå derude, for vi havde da ligegodt en tyve køer og en syv-otte ungdreager. Der har vel nok været mellem femogtyve og tredive kreaturer kunne vi godt sige der var. Og man skulle gå og passe på at inte de løb nogen steder uden de blev på marken. For dengang havde de ingen roer på den gård, men der var en nabo, han havde roer. Og det var sgu ikke sjovt at

Der køres korn ind med en dreng ved tømmerne. (Foto: Lars Rastrup. Efter Erland Porsmose: *Naturens sang – Menneskets hår*, 1989, s. 95).

passer på så mange køer, hvis først én havde opdaget at der var en roemark, så var det jo bedre at komme derind. Og så løb man og så græd man lidt engang imellem når inte man kunne få magt med køerne ... Og så gå der sådan en lille mand ene hele dagen. Dagen var sgu lang. Pigen kom ud og skulle vogte køerne medens man var hjemme at spise til middag, ikke sandt. Og så gik man derud igen. Og det var sgu lige meget hvordan vejret var. Så kan jeg huske der var et stort dige. Og der lå så meget gammelt hø og skidt, og det gik vi drenge jo og samlede sammen og fik stablet nogle pinde fra et dige ned i jorden. Så kunne man sætte sig derinde og skutte sig lidt hvis det var regnvejr eller blæsevejr. Så kunne man sidde derinde og dække sig lidt. Og så var man sgu så gal hvis man så et par køer var ved at skulle løbe sin vej, når man sad derinde og havde det så godt. Nej, så skulle man afsted ud. Og der gik man så til – dér om efteråret – klokken har vel nok været dér en fem stykker eller sådan noget om eftermiddagen. Når så gårdejeren kom ud og køerne havde samlet sig herude ved landevejen her ... og begyndte at vinke med armen, så var køerne sgu så kloge, så vidste de, de skulle hjem. Så kunne man lige så godt flytte sig for så væltede de ind over landevejen, for der var jo ingen biler dengang ...” (Frede Andreasen, Greve, f. 1895, optaget 1981).

Om at køre hesteomgang og være vogterdreng på Falster. Laurits Hansen

fortæller om hvordan han tjente kosten på nabogården, bl.a. ved at køre hesteomgang når der skulle tærskes – et typisk børnearbejde:

“Ja, mine forældre de havde et hus der med ét tønder land jord til. Og far gik så på arbejde, men de drev det da i fritiden med noget frilandsgartneri. Så der måtte vi jo alle sammen arbejde ... da vi var børn ... Men de kørte på torvet i Stubbekøbing, og en enkelt gang til Nykøbing. De havde en hest som de kunne køre med. Mange gange så kørte mor selv. Ja, så var vi jo gerne med én af os jo. Eller somme-tider to af os da vi var børn. Det var jo stor højtidelighed når vi måtte komme med derud ... Men da så vi blev lidt større dér, så måtte vi skam ud og være med at bestille noget ... Vi kom hen på en gård dér ved siden af. Det var Lissens dér. Vi boede meget nær ved dem, og jeg har haft tre af mine andre søskende været der – i hvert fald de to de var der da også som børn. Og vi fik da – ja penge det fik vi inne noget videre af. Men vi fik jo da en god kost der. Og vi fik også en pæn behandling der. Jeg havde det godt dér som barn. Det havde jeg.

I: Men vil det sige at I var der om sommeren?

Vi var der hele året. Ja. Om sommeren så var det jo med at rende ud og flytte får og kvier og være med at vande køer og sådan noget dér. Og det var sådan ellers andre småting. Men om

vinteren så tærskede de jo med sådan en maskinomgang dér. Med fire heste for. Og det var sådan to bomme. Så var der sådan en briks derinde midt i dér. Der kunne man stå oppe så, med en smule pisk og så jage på hestene. Sådan foregik det ... Det var drengens arbejde at stå dér jo. Det var jo vældig sjovt lige til at begynde med, men når man havde stået der i en lille halv dag, så var det ligesom det blev sådan – så var det sommetider det –. Ja, man kunne ganske vist stå af og gå bagefter et par af dem jo. Men så slækkede de andre jo lidt dér.

I: Men det var jo også mange heste at holde styr på, fire?

Jamen de var jo bundet på bommen dér ... Så de kunne ikke komme ud. De var nødt til at blive der ...” (Laurits Hansen, Falkerslev, f. 1905, optaget 1987).

Roearbejde på Sydfyn. Nogle slap for at komme ud at tjene indtil de var konfirmeret og udskrevet af skolen, men det betød kun undtagelsesvis at de slap for at skulle arbejde. Det gjaldt også Jens Børge Rasmussen fra Kværndrup. Han beretter om familiens fælles arbejde og børnenes medvirken, bl.a. ved roelugning og -optagning. Men helt så hårdt som for dem der tjente for fremmede var det ikke, der var således tid til at holde

Barn med forældrene på høstarbejde. (Foto: Lars Rastrup. Efter Erland Porsmose: *Naturens sang – Menneskets kår*, 1989, s. 144)

en fristund i mørkningen, *aftenrusset* som det kaldes lokalt.

“Vi skulle begynde at malke når vi var ti år, så skulle vi begynde at lære og malke. Og så skulle vi hjælpe til at malke hver gang. Det var jo selvfølgelig med hånd jo. Men ellers så hjalp vi til med det hele. Jeg kan da huske at da jeg var tretten år, der var min søster seksten, og hun var temmelig dygtig til at binde op, altså binde neg. Og så havde far sagt, “Vi skal nu have høstet den rug, det er ved at være tiden”. Og nu kan det måske lyde som lidt pral, men jeg var temmelig dygtig til at bruge en le – et mejetøj – høsttøj. Og så skulle mor og far i by dagen efter, og så siger jeg til Sigrid, “Skal vi ikke høste den rug nu mens de er væk?” De skulle afsted fra morgenstunden af. Og så gik vi til den. Og vi havde det høstet og bundet op om aftningen da mor og far kom hjem, og der var det meste af en tønde land. Og jeg var tretten år og min søster var så seksten år. Og dér var vi vigtige ... Men jeg havde jo gået sammen med far og høstet, og han havde jo forklaret mig hvordan jeg skulle – det hedder jo lægge låret¹⁰ til – ...

Så efterhånden der om sommeren, så kom roerne op og så skulle vi ud og luge roer. Der var vi såmænd ikke ret gamle, vi kunne hjælpe til. Far han havde skudt dem ud, som de sagde, sat dem ud i blokke. Altså de stod i rækker, og så gik far foran og huggede det væk, sådan der stod kun nogen

blokke. Og så skulle mor og vi børn, vi skulle jo så kravle på knæene og luge alt skidt væk, og så de roer der var for meget, sådan der kun stod én roe hvert sted. Og jeg kan da sagtens huske, at jeg blev hurtigt træt af det. Og så kravlede jeg op på ryggen af mor og sad dér. Det var jo betydeligt lettere som luge roer jo. Men hun fandt sig såmænd meget i det. Men jeg måtte jo da hjælpe til, og da jeg så blev lidt ældre, så var der jo ikke noget og hed det dér. Så skulle jeg luge roer. Og så efterhånden at de groede til, så skulle vi hakke dem. Og så kom vi jo hen ad efteråret til ... Og så skulle vi have roerne op. Og det foregik jo med håndkraft. Vi trak dem op, og så bankede vi jorden og skidt af dem, hvad der nu var. Og så lå vi igen på knæene og huggede toppen af dem og smed dem sammen i nogen hobe. Og så dækkede vi dem med toppen. Og når så vi fik dem taget op, ja, så begyndte vi jo så at køre dem hjem, med hesten og vognen, og [så] skar vi toppen af dem, og når vi fik roerne hjem, så spredte vi toppen med en greb. For så kunne vi pløje den ned jo ...

Og så kan jeg da også tydeligt huske, at så var der noget der hed, når vi sådan var over det groveste derude, og far han skulle gøre køerne færdige, så inden malketid, for der skulle vi jo da [være med] allesammen, så havde vi noget der hed rus herinde, skumring, rus, og der skulle vi ikke have lys. Så sad vi henne omkring kakkelovnen. Og mor fortalte historier. Og når så

russet var forbi, så skulle vi så ud og malke. Og når vi så havde fået malket og var færdige nede i stalden, så skulle vi ind og have aftensmad.” (Jens Børge Rasmussen, Kværndrup, f. 1904, optaget 1974).

Spinding. At bruge en le var noget af det der krævede en del øvelse, det samme var tilfældet med at spinde:

“Alle de store piger de havde jo lært at spinde. Men jeg havde ikke. Så sagde mor, “Det er også forskrækkeligt. Tøsen hun kan ikke spinde endnu”. Og det skulle tøsen jo lære. Ja, hvordan var det så? Nå, jo. Så blev jeg da stillet an ved rokken og begyndte at tråde.¹¹ Og jeg kunne jo slet ikke. Somme steder var det så tykt. Og så andre steder så var det så tyndt. “Nej”, sagde mor, “det kan tøsen ikke endnu. Somme steder er det som et lår og andre steder som et hår”. Ja. Så det gik et stykke tid, inden jeg fik lært det. Men jeg fik da lært det. Så jeg kunne lave rigtige tøjler.” (Anna Pedersen, Kirke Helsing, f. 1885, optaget 1974).

Smededrengen. “Altså [da jeg var otte] der stod jeg nede i smedjen, og så på når min far han smedede. Og jeg var grove¹² interesseret i det dér. Og så alle gårdmændene dengang, de var jo sådan stillede at de bestilte ikke noget, for de havde nogen folk til at gøre deres arbejde. Og så kom de op i smedjen, og der stod de så og snakkede om, at det var da nogen rædelige¹³ tider nu, for nu kostede en le fire kroner.

“Og så er vi da så heldige at smeden han skal ikke have stort for at stille ham¹⁴ rigtigt ind, for ellers kunne det da aldrig gå”, sagde de ... Og så blev harvetænderne hvættet,¹⁵ kaldte vi det. Og hvis de var slidt for meget så skulle de ålægges. Det vil sige at der blev svejset et stykke på og så smedet ud igen sådan den var lige som en ny. Og jeg var ikke ret gammel, [da] jeg begyndte at skrue de her tænder af og så smuttede nøglen af og så slog jeg mine fingre, men der var jo ikke noget at gøre ved det, jeg måtte jo på den igen ... En [tøjr]stage, det var noget af det første jeg smedede, det var en stage. En jernstage kaldte de det dengang. Først havde de træstager. Det har jeg aldrig set noget til. Men det var meget bedre med de her jernstager. Og så smedede jeg jo sådan nogen og der skulle sættes en ring i, eller også noget vi kaldte et legesøm. Det var altså sådan en krog med et hoved på der kunne dreje rundt inde i hullet i stagen, sådan at så kunne koen jo gå uden at snurre det hele rundt ... Så var der jo så det med at sko heste. Dengang jeg blev så gammel at jeg kunne holde en hest op, så begyndte jeg jo på det. Det var de [dvs. bønderne] glad ved for nu skulle de ikke selv holde op, for det gjorde jeg. Og så smedede vi sko om. Min far han sagde, “Nu skal jeg lære dig at smede en sko”, sagde han.” (Karl Jensen, Særsløv, f. 1903, optaget 1976).

Selvtjent er veltjent. Både beretningen fra Kværndrup ovenfor og den følgende

fra Lolland giver også udtryk for stoltheden over udført arbejde, iveren efter at deltage i de voksnes arbejdsliv, og glæden ved selvtjente penge:

“Når først vi kom hjem fra skole, så skulle vi jo have noget mad, og det var altid levninger fra middagsmaden ... Hvis at mor var i roerne, ja så måtte vi selv varme noget mad, og hvis hun var hjemme, sørgede hun jo for det, og vi skulle bare spise. Og så skulle vi jo altid hjælpe til med noget dér. Det skulle næsten alle børn, i særdeleshed inden for landbruget. Og jeg ynker ikke mig selv for det og heller ikke nogen af de andre. For det må jo have været ret dejligt, for det var så tit nogen af dem hvor deres far han gik på arbejde, og så var sådan nogen store drenge –. Så kom de ud hos os andre, og så ville de hjælpe til. Og så var der jo altid en femogtyveøre, og det var mange penge. Der var masser af knægte, som gik og hjalp til med alting for at få halvtreds øre og så endda var stolte, når de kom hjem sådan. De var mest glade for hvis de fik den i fem-ører eller sådan. Og jeg har selv efter at jeg var blevet voksen ... kommet ind et sted, hvor knægten han kom hjem og så på sin mor, og så havde han hånden nede i bukselommen, og så rystede han sådan med pengene. De ville helst have dem sådan i småpenge, så det kunne rasle ...

Så skulle vi trække roer op ... Jeg havde min egen roegreb også. Når far så kom hjem fra sukkerfabrikken, og der

skulle læsses på, så holdt jeg op med at trække roer op. Så tog jeg min greb, og så gik jeg over og hjalp til at læsse på. Altså mor og mine søskende, de glommede¹⁶ noget over det dér, for jeg skulle bare trække roer, men jeg ville altså læsse roer på. Det var sådan, der var jo sådan en higen for at komme op og lave det, som man først skulle lave, når man var nogen år ældre. Og sådan var det næsten altid med os drenge dengang.” (Herman Nielsen, Fuglse, f. 1909, optaget 1987).

Iværksætteren. Indimellem er der også eksempler på foretagsomme børn der driver selvstændig virksomhed i en ung alder, som fx denne fisker:

“Jeg har aldrig tjent bønder. Jeg har været hjemme hele tiden at fiske. Men jeg forstod hvordan. Du kan bare selv tænke dig, dengang jeg var ti år, så siger jeg til min far, “Hør far”, sagde jeg, “du har tre gamle åluser oppe på loftet. Må jeg itte få dem?” “Jo det kan du godt få. Men de duer jo itte”, sagde han. “Jamen jeg kan jo da lappe dem”, sagde jeg. “Ja, lap du bare væk”, siger han så min far til mig. Nå. Så får jeg óg de her tre ruser lappet. Og så slog jeg dem¹⁷ her nede. Så rendte der for fyrre kroner i dem. “Dem skal du sætte i sparekassen”, siger han så, den gamle. “Nej. De skal itte i sparekassen”. “Hvor vil du så have dem hen?” “Ja, jeg vil købe en pakke tvist. Og så sætter jeg mig til at binde”, sagde jeg. “Sådan skal det være”. “Så binder jeg fire ruser til at sætte her-

nede. For jeg er da klar over, der er et par ål på det sted, når jeg kan fange sådan i nogle gamle ruser." Nå. Det gik jo helt godt. Jamen jeg var itte uden ti år ... Nej, jeg var skam itte ret gammel. Jeg var kun sådan en halvstor dreng. "Ja, jeg skal da ned og røgte mine ruser". "Ja, det skal du da", sagde han, den gamle. Jamen han mente jo da, at jeg havde gjort en temmelig god fangst. For den gang var der jo ål nok jo ... Du kan selv tænke, de kunne fange mange ål i sådan en bitte ål-ruse ... Jamen, det kunne de. Nå. Men så gik turen jo,

forstår du. Så siger jeg til vor far, "Må jeg itte sætte en rejeruse ud?" "Jo", sagde han. "Det må du godt", sagde han. "Men pas nu på, itte at du ligger og kommer galt afsted og hopper ud af prammen". "Nej. Det går nok", sagde jeg. Og den satte jeg omme i Mejlhoveder, den her ruse. Og ved du så hvad fangst jeg havde? Jeg havde to store blankål i den. Det var al min fangst. Rejer var der itte noget af. Ja, tænkte jeg ved mig selv, når at den kunne fange to blankål, så må der vist være blankål, når den tid kommer. Så bandt jeg fire ruser og satte

Fiskere bøder og tjærer garn med tre drenge som ivrige tilskuere, en af dem med rusebøjler. Måske hans egne? (Foto: Lars Rastrup. Efter Erland Porsmose: *Naturens sang – Menneskets kår*, 1989, s. 118).

dér. Og du kan tro den var der. Og da var jeg itte uden en dreng. Jeg var jo itte uden en dreng og gik med det. Du kan da nok forstå at jeg skulle nok blive til noget. Det kan du tro. Sådan gik det til med mig.” (Jens Jensen, Drejø, f. 1886, optaget 1972).

Skolegang

Et andet hovedkapitel i beretningerne er skolelivet. Fortællingen herom kræver et par kommentarer. Indholdet i undervisningen fylder ikke ret meget her, der fortælles mest om omstændighederne. Der undervises principielt hveranden dag, men i mange tilfælde skævdeles skemaet mellem sommer og vinter, tilpasset arbejdsrytmen, ligesom det er tilfældet med sommer- og

Dreng læser lektier. (Foto: Lars Rastrup. Efter Erland Porsmose: *Naturens sang – Menneskets kår*, 1989, s. 105).

efterårsferie, der karakteristisk nok hedder *høst- og kartoffel-* eller *roeferie*.

Undervisningen. “Ja, det var jo som skolerne var dengang. Vi havde jo katekismus og bibelshistorie og salmebog. Og det skulle man kunne udenad. Men nu har jeg jo været voldsomt heldig, for jeg har haft det, at skolelæreren kaldte en klæbehjerne. Jo, når jeg havde læst et stykke i bogen enten det var i katekismussen eller det var i bibelshistorien, så sad det, og så kunne jeg fortælle hele remsen. For nu er det jo mere almindeligt at børn læser og så spørger læreren dem jo til.

I: Men der må da også have været andre fag end religion?

Ja, så havde vi jo – når vi kom i den store klasse, så havde vi jo diktat, og skønskrivning.

I: Jamen sådan noget som dansk og regning, det må da også have forekommet?

Ja, vi regnede jo lidt, men det var jo ikke andet end første del, at vi nåede. Ja, jeg nåede – jo, i den øverste klasse der nåede jeg jo et stykke ind i anden del. Men det vil sige man snød sig jo til en hel del af det.” (Jens Sørensen, Fårevejle, f. 1884, optaget 1964).

I: Men kan du huske noget om de andre fag I havde?

Jah, det kan jeg da. For regning, der

kunne jeg klare mig, og vi havde jo regning og skrivende og både skøn-skrivning og diktat, og så siden genfor-tælling og alt muligt. Og så lærte vi jo bibelhistorie og katekismus – det kaldte vi jo lærebog – og danmarkshistorien og geografi og – vi havde itte sprog, det havde vi altså itte. Og så havde vi og noget hovedregning og noget sang og sådan hvad der nu hørte til.” (Petra Gjerstrup, Tved, f. 1899, optaget 1982).

Skolens tilpasning til arbejdsrytmen.
“Om vinteren så gik vi i fire dage i træk. Om sommeren gik vi –. De små de gik fire dage i træk om sommeren, for det at de store de skulle gå fire dage om vinteren for det de kunne bestille så meget i markerne.

I: De skulle hjælpe til.

Ja. Og så skulle vi andre kun have to dage. Og jeg syntes, det med at gå i skole det regnede jeg aldrig for noget. Jeg syntes næsten altid det var sjovest. Der var jo nogen der tudede altid. Det [kunne jeg] itte forstå, for det jeg syntes det var så nemt.” (Anna Pedersen, Kirke Helsinge, f. 1885, optaget 1974).

Lærertyper. De næste to beretninger hører til den store gruppe der handler om hvor meget læreren brugte spanskkrøret, og skildrer selvfølgelig især situationer hvor fortælleren mener at behandlingen var uretfærdig. Der er dog flere der fortæller at de får lige så mange tæsk derhjemme, så fortællingerne berettiger næppe til

generelle påstande om lærernes gru-somhed. Klø var anerkendt som sank-tion over for børn.

“Det var en meget dårlig skole. På en måde da. Ja, vi gik jo hver anden dag. Men nu skal jeg fortælle dig noget om min andenlærer. Han fik ikke mere i løn end han skulle ud på gårdene og spise. Det var da nærmest dem der havde børn og gik i skole. Og så skulle de børn, de skulle jo favoriseres lidt mere end nogle andre ... – og jeg har spekuleret på det mange gange. Det dér...

Jamen de [børn fra] bøndergårde, de blev jo sat op ved de øverste borde jo. Og de skulle jo hjælpes dér. Og så sad der jo sådan nogle nede i mellem dér. Så de aller fattigste. Der kom en hel del dér fra Dalbygård – herregården dér. De sad jo allernederst ... Og så havde han jo et spanskkrør. Hvis han var gået og blevet gal på nogen, ja, så var det jo gerne dem dernede på den nederste – fra Dalby dér eller –. Det var sådan lidt mere hårdføre børn jo. De var jo vant til at –. De skiftede tit skole jo. Der var jo mange gange de gik et år der eller et halvt år og så skulle de hen et nyt sted og – ...

Ja. Så boede der én nede ved Virket Sø der hed Edmund Jensen. Ja, det var forresten lidt en brutal mand der ved folk, og han gik på krybskyttejagt og alt sådan noget dér. Men de havde tre piger dér. Så sagde ham Edmund Jensen dér til ham dér: Ja, nu skal

vore piger til at gå i skole, så må du hellere rejse din vej. Han rejste også ...

I: Det var altså sådan en trussel eller?

Ja. Det var det...

Men dertil skal da siges, der var da den anden lærer. Den førstelærer dér, det var da en ualmindelig human mand. Jeg har da aldrig set at han har slået nogen børn derinde. Han havde sådan en evne til børn. Hvis der var lidt uro inde i skolen så drejede han sig bare om og kiggede på dem. Så var der ro ...

Og så hvis der var nogen der kom ind og ville sladre om et eller andet – børnene, så sagde han, “Ja, hvad var det for en smed”, sagde han så. Han tog sig ikke noget af -. Han var en ualmindeligt god mand ham dér ...

Vi fik inne skoleferie før end der var høst jo. Skolelæreren han spurgte gerne én af gårdmændene ad hvornår de skulle høste jo. Så rettede han sig efter det ... Hvis så det havde været [ustadig] høst og nu vi var færdige, så skulle skole -, det skulle udsættes lidt med at komme i skole igen, nogle dage, så folk var færdige ... De kaldte det høstferie. Ja, det mener jeg de gjorde.” (Laurits Hansen, Falkerslev, f. 1905, optaget 1987).

Når man forsøger at banke viden ind i hovedet på et barn: “Og så 1909 der døde min mor og så kom vi herved på

Sankt Annagården, det er min fædrene gård ... Men jeg husker så tydeligt min skolegang.

Skolen lå oppe i Vedskølle. Og nu havde vi jo lige mistet min mor, og så skulle jeg jo i skole – det var forresten smeden som du skal op hos, han tjente hos vos som dreng, han fulgte mig i skole ... Og den allerførste dag jeg var deroppe, der skulle jeg skrive g’er, og det kunne jeg ikke, så fik jeg tæsk.

I: Den første dag?

Den allerførste dag. Så slog han mig. Og det er jo noget som jeg aldrig glemmer. Og så – ja, det var jo en komedie med at få mig i skole – når de så fulgte mig i skole, så rendte jeg – jeg rendte oppe fra skolen af, det gjorde jeg tre gange. Fjerde gang så havde han låset døren.

I: Nå, læreren?

Ja, så ikke jeg kunne komme ud. Ja, så stod jeg dér jo. Og hvordan ser et barn ud på den måde og har fået tæsk den første dag. Og jeg stod jo, og barnet dirrede jo, og jeg kan huske at jeg sagde til ham, “du rør mig ikke”, sådan dirrede det. Og så blev der lukket op og jeg kom ind og sad der. Og så slog han mig heller aldrig mer, men han lærte mig heller ikke noget. Jeg fik lov at sidde og passe mig selv ...

For det første så turde jeg ikke vove at spørge ham om noget, hvis der var

noget ikke jeg kunne. Så sprang jeg over. Jeg turde ikke vove at spørge ham ad, så var jeg sikker på så fik jeg måske tæsk. Og det var jo ikke nogen god skolegang ... Jeg var jo ligefrem mishandlet – at få tæsk den første dag. Og så undertiden når man kom hjem, så fik man også tæsk, for at man var løbet. Det var en hård situation.

I: Men havde du den lærer i alle de syv år du gik der?

Ja, jeg havde ham altid, men vi blev jo aldrig venner – aldrig. Jeg glemte det aldrig. Jeg glemte det aldrig. Og jeg kan huske engang – ja, jeg var vel en sytten-atten år, jeg mødte ham, og jeg sagde til ham, “Se nu kan du ikke give mig tæsk mere. Nu kunne du prøve”. Ja, han sagde jo ikke noget, og så var det forbi. Det var min første kedelige tid af livet. Og nu var det jo ikke for at det gjorde mig noget, for da jeg så kom ud af skolen, alt det i regnebøger det var jo sprunget over det meste af det, for at man turde ikke vove at spørge. Og nu kan jeg sige at det gjorde jo ikke noget sådan, for jeg var ikke dum, men jeg var nervøs, man turde ikke vove nok. Så havde jeg jo prøvet efter konfirmationen at sidde og regne i mine [bøger] – jeg kunne jo regne alt sammen, og jeg kunne ikke regne noget dengang, og det var for det skyld jeg var underkuet. Man turde ikke vove at få en vejledning, og så var jeg måske ikke moden nok, der er jo nogen som er mere tilbage end andre, og det har jeg da så tit

tænkt på at jeg har ikke været moden nok, når jeg kan sidde og regne – så jeg regnede dem allesammen. Og dengang – der var det helt umuligt.” (Christian Christoffersen, Herfølge, f. 1901, optaget 1978).

“*Lad ham sove*”. Også skolefortællingerne kredser om tjenestedrengenes og -pigernes hårde liv, først og fremmest at de ikke fik sovet nok, og derfor havde en tendens til at falde i søvn i skolen, men også deres til tider dårlige tøj og ensformige mad huskes:

“Nogle de havde jo mægtig god mad med, andre de havde jo sådan – jah – der var jo selvfølgelig lidt på, men det var ikke meget sommetider, at de havde med. Det var det altså ikke. For der var en dreng, som jeg siger, han tjente ude på en gård. Og han havde næsten aldrig andet med end altså rugbrød og så stegeflæsk, kaldte man det jo dengang. For han havde ikke sådan rigtigt med smør på og pålæg, næsten aldrig. Det kunne ske, men det var meget sjældent. Så han var jo så glad for, at når vi andre ... Og der var jo nogen imellem der havde mere end andre, naturligvis så. Og nogle af dem de havde lyst til også at smage hvad det her var, han havde med. Så byttede de jo sommetider med ham. Og der var ikke noget han var mere glad for, end hvis de ville bytte med ham og få et stykke mad.

I: Var han allerede ude at tjene mens I gik i skole?

Jah, ork ja, han var ikke mere end, ja, han var dér som jeg siger et par år ældre end mig. Han var da ude at tjene. Det var de da mange. Dengang. De kom ud når de var en syv-otte år eller syv år, sådan noget. Det var der mange der gjorde. For de kunne jo ikke, nu de havde mange børn, så skulle de ud. Så var de ude at tjene. Og så sad mange af dem, de sad jo næsten og sov når de kom i skole engang imellem. Men det ved jeg ikke. Jeg kan da huske den første lærer vi havde, var der nogen der sad sådan og faldt i søvn, ja, så fik de gerne lov at sidde og sove lidt, for det han vidste jo, de skulle op klokken fire om morgenen eller sådan noget. Når de var ude at tjene, så det var jo ikke godt. Så det gjorde han forresten ikke noget ved det. Altså engang imellem så blev de selvfølgelig vågnet igen, men de fik da sommetider lov til at sidde lidt og sove, [når] de sad derinde. Det gjorde de.” (Hans Jensen, Kundby, f. 1890, optaget 1973).

“*Men de blev da gode arbejdsmænd*”. I den følgende skildring sættes lærerens overbærenhed over for tjenestedrengene i relief af hans ellers skrappe disciplin:

“Ja, [disciplinen] var jo ellers temmelig skrap da, jeg kan nemlig huske engang at vi var kommet i skole, og så så vi at der var ildebrand nede i Rude. Og vi var jo svært spændt på det. Så dengang at vi fik fri, velsagtens til frokost eller hvor det var, så de fleste

af os vi fór jo derned og skulle se det her. Men jeg nåede da i hvert fald at komme hjem inden at hammeren den faldt, og der var jo så nogen, de kom jo så dripende efterhånden, og dér kan jeg da huske at læreren han trak dem nogen over ryggen med spanskkrøret, for at han havde jo forbudt os at gå derned, men jeg var heldigvis kommet hjem, så jeg slap jo fri. Men at han var altså noget striks, og det måtte vi også beundre ham for, for han holdt skam justits. Men der var jo så nogle unge knægte, de var vel en otte-ti år, de var jo sendt ud på gårdene og skulle være tjenestedreng, og de havde jo omtrent arbejdet én dag inden de gik i skole. Og når de så kom hen i skolen, ja, så faldt de jo i søvn, men han gjorde dem altså ikke noget, for han vidste jo godt hvordan forholdene var. Og vi andre vi fik jo vores søvn, og vi kunne jo også sagtens. Men jeg ved da i hvert fald at de der var tjenestedreng dengang, de fik ikke lært ret meget, for de var jo søvnige hele dagen næsten. Når de så kom fra skole, så havde de jo en hel del arbejde med kreaturer og sådan noget og skulle -. Men de blev jo da som regel nogle gode arbejdsmænd. For de havde jo fået lært at arbejde lige fra de var vel en syv-otte år.

I: Men var læreren anderledes over for dig for eksempel, som kom fra et lidt bedre miljø, eller -?

Nej, det synes jeg ikke, han gjorde ikke forskel på den måde. Jeg synes

derimod at han behandlede alle ens. Han var en retfærdig mand. Men han kunne jo nok se, hvordan at de arme tjenestedrenge de havde det jo. Og dengang, da var det meget almindeligt når de blev der en otte-ni år, så kom de ud på gårdene. Og det at sådan en dreng han lavede, det var jo omtrent en karls arbejde, for han skulle jo løbe ... lige fra tidlig morgen og til sen aften. Jeg synes jo det var en skam, men – sådan var det.” (Einer Jensen, Vig, f. 1900, optaget 1981).

Skolegang i friskole. En anden form for skolegang hører vi om i denne beretning fra Hølev Friskole:

“[Skolen havde] kun et rum og så et forrum. Og der var en opgang tilligemed til [lærerinden], hun havde to værelser ovenpå. Hun boede der itte, for hun boede i sit hjem.¹⁸ Men hun havde sine sager deroppe, og der var trappe op til, og så den her lille gang. For samtidig var der indgang til forsamlingshuset. De havde køkken lige til højre for. Der var kun én sal, en lille sal dengang, men et par år efter blev der så bygget til ... Og der var jo som sagt kun det ene værelse. Vi var vel, ja, vi kunne være en fjorten-femten stykker eller mere. Ingen lys. Nej. Men jeg kan jo itte lade være at beundre min gamle lærerinde. Jeg skønnede jo itte på hende så meget [da] jeg gik i skole. Men når vejret blev mørkt – eller mørkede, vi måtte jo itte gå hjem inden klokken var hen

mod fire, helst skulle vi være der til klokken fire. Så satte hun sig herhenne med ryggen til vinduerne og så læste hun for os. Og de bøger, det var noget der var værd at høre. Og hun var itte bange for at læse af Hostrups eller Holbergs komedier. Hun læste alle Ingemanns romaner. Virkelig god litteratur. Og så kunne hun jo nok se lidt derhenne i mørkningen. Og det var næsten mørkt inden vi kom hjem mange gange.

I: Hvad var der af skoleplads?

Undervisning i Munkebo Friskole omkring 1890. Mange friskolelærere bestræbte sig på at skabe en hjemlig atmosfære. (Foto: Lars Rastrop. Efter Erland Porsmose: *Naturens sang – Menneskets kår*, 1989, s. 54).

Der var et lille – men vi kunne nu bruge vejen også. Der var et lille omgang ... Vi spillede langbold og løb og legede og så videre. Hendes hjem det lå lige overfor, og broderen der han havde ejendommen. Og der var en bygmærk, dengang den blev høstet da fik vi lov til at spille fodbold som vi kaldte det. Vi var vældig stolt af det. Der blev jo så mange propper når der havde været noget inde i forsamlingshuset. Og så var der en søster til en af mine kammerater, hun syede det sammen og så fik vi en fodbold ud af det. Vi spillede også langbold derinde i marken. Men han var ellers meget øm over sin mark. Vi skulle nødig komme derind med træsko på, så skulle vi nok blive verftet ud ... Men altså itte træde i kornet. Og det kunne jo óg blive for sjov, hvis det blev tolereret.” (Aage Tveskov, Marslev, f. 1898, optaget 1983).

Syskole. “Om sommeren der gik vi fra klokken halv otte og til klokken to, om vinteren gik vi fra et kvarter i ni til den var halv fire vel. Og så gik pigerne, de gik jo i syskole en time efter skolegang, det var en lang dag for sådan nogle små, fra klokken var halv otte til den var tre så.

[Syskolen] begyndte vi når vi havde gået et års tid. Ja, næste skoleår, der begyndte vi at gå i syskole. Og så gik drengene, de gik til gymnastik, men det var itte hver dag. Og så havde de noget med noget salonskydning med førstelæreren, der havde de det sidste

skoleår enkelte dage. Og det var óg efter skoletid. Og der var så noget præmieskydning. Der var sådan en lille gevinst til dem, og så blev der noget skolebal om aftenen nede i forsamlingshuset. Der var vi så med alle sammen, eller at de fleste af os var da.

I: Hvad lavede I dér i syskolen?

Ja, det første år der lavede vi en sypose. Og det vil sige at den blev syet sådan at vi lærte at sy alle slags sting, så det var egentlig godt. Hun var såmænd – hun var meget dygtig til at lære vos, den lærerinde. Men der var jo heller ikke noget der hed vi skulle bestemme noget, der skulle vi jo bare holde mund. Og så næste år der lavede vi en særk eller chemise, hvad vi nu skal kalde det, syet i hånden. Og så næste år igen, der lavede vi et par bukser, syet i hånden, og når vi så blev sådan, det sidste år der broderede vi jo et underskørt, det var itte underkjole dengang, det var et skørt, et underskørt, og så hvis vi kunne nå mere, så kunne vi så strikke lidt, eller lave sådan lidt hvad vi havde lyst til.

I: Men det lå uden for den normale skoletid?

Ja, men vi skulle alligevel gøre det, jeg tror nok det var tvungen. Men vi var trætte af det det første års tid når vi nåede hen at det blev så sent. Sommetider [når] de store piger de hittede ud af at de ville have en time mere,

for at de kunne nå at få deres sytøj færdig til opvisning, så skulle vi små jo sidde der og i to timer, og det var mange timer der fra klokken halv otte om morgningen og så til klokken hun blev fire. Det var næsten itte til at holde ud.

I: Den opvisning, var det så en gang om året?

Det var hvert år omkring, vi holdt op til oktober. Det var så nogle af byens koner der var at se på det. Jeg har nu aldrig været den allerbedste til det. Nej, det var jeg itte. Det gik sådan almindeligt nogenlunde.” (Petra Gjerstrup, Tved, f. 1899, optaget 1982).

Eksamen. Den årlige eller halvårslige eksamen var en offentlig overhøring i skolen i overværelse af skolekommissionen, hvis formand var sognepræsten, og eventuelt nogle forældre. Ved denne lejlighed kunne årets skriftlige arbejder være udstillet, samt resultatet af pigernes syskole og drengenes sløjd (de få steder der var sløjdundervisning). Men det var samtidig en festdag, for bagefter havde børnene fri og havde traditionelt lidt penge med til at købe slik for.

“Når der var eksamen, det var der en gang hvert år, det var jo en stor dag. Så kom der jo gerne præsten, og skolekommissionen kom jo da også derop, og dér fik man jo altid lidt penge med til slik. Jeg kan da tydelig huske jeg fik fem øre, jeg var meget stolt,

have fem øre i lommen. Og der kunne jeg få to hvedebrød og en sukkerstang. Der kom en hvedebrødskone derop og sad oppe ved gavlen ved skolen når der var eksamen, og hun havde hvedebrød med og sukkerstænger ... Det var en gammel tradition. Det havde de allesammen. Og fem øre det var de fleste der havde det. Jah, bønderdrene de havde gerne mere.” (Karl Oluf Hansen, Torkilstrup, f. 1901, optaget 1981).

“I: Så var der eksamen?”

Ja. Det gik sådan, at dér kom præsten jo. Og så var der nogen de kaldte skolekommissionen, der var så et par mænd og et par koner, og sognefogeden var med. Der var min far jo så med. Og så skulle vi jo have vores nye tøj på, og så fik vi og en femogtyveøre til brystsukker den dag jo, og så skulle vi høres og fortælles i det hele.” (Petra Gjerstrup, Tved, f. 1899, optaget 1982).

Bortset fra størrelsen af det beløb man fik til at slikke for, forløb eksamen i landsbyskolen på denne måde til ind i 1950'erne.

Skoleudflugt. Mange fortæller om en årlig udflugt med hest og vogn eller (afhængig af beliggenheden) med skib. Det var bønderne der lagde vogn til, og en del forældre deltog også i udflugten.

“I: Var I på udflugter med skolen?”

Ja, kørende med hest og vogn. Og vi kørte sådan lidt, ligegodt to-tre mil, det var jo en hel oplevelse. Jeg kan huske at vi har været på Thurø. Der var vi jo så med færgen over, og vi har været i Rudkøbing engang, der var vi jo selvfølgelig óg med – og sejle over. Og så har vi været kørende hen til Brahetrolleborg engang. Og vi har kørt til Glorup have, ja sådan steder har vi været kørende nogen gange jo.

I: Og det var med hest og vogn?

Ja, og så havde vi jo en char-a-banc, og jeg var alene, og så var der så nogle andre børn, der kørte med foruden. Der var gerne en kone og et par børn der kørte med os i flere år. Det var i sommertiden. Ja, hvad tid har det været? Ved sankthansdag vel.” (Petra Gjerstrup, Tved, f. 1899, optaget 1982).

Lege og fritid

Selv om mange børn havde et hårdt program, var der tid til leg indimellem, om ikke andet så i frikvartererne. Legen var afhængig af forhåndenværende muligheder og var sæsonbestemt. Bortset fra boldspillene der kunne foregå med købte gummibolde, var legeredskaberne hjemmelavede, ofte krævede de kun en let tildanning af genstande børnene selv kunne skaffe sig, spændende fra knapper til kæppe og sten af en vis form, en stump bræt og lignende. Det er de samme lege der går igen i de fleste beretninger. Nogle af dem er stadig kendt: variationer over fangelege,

rundbold, langbold og skjul. Vi har valgt at bringe beskrivelser af nogle lege, som er gået næsten helt af brug, men var blandt de alleralmindeligste omkring 1900, først og fremmest forårs- og sommerlegene at spille pind, trille og kegler. Disse lege genfindes i mange beretninger, men under forskellige navne og med en vis variation i hvordan det foregik.¹⁹

Spille pind var den allermest populære sommerleg. Deltagerne var fordelt på et ude- og et indehold.

“Vi spillede vippe pind.

I: Hvordan spillede man det?

Ja, vi lægger to sten, og så en pind over, og så havde vi en anden stok som er sådan en god alenlang eller sådan, og det var til at måle med hvor langt vi havde kastet. Og så, dem der stod og kastede over mål, vippede over mål, han havde så en kæp som han kunne slå. Hvis han kunne slå den tilbage så fik vi jo, hvis han ikke kunne slå den helt ud, så fik vi ikke andet [end] det lille stykke. Men hvis han slog forbi vos, helt forbi vos og tilbage igen, så var det hans tur, så skiftede vi på den måde jo med at slå, og vippe. Men det var jo itte altid vi legede med det.” (Peter Nielsen Olsen, Humble, f. 1893, optaget 1975).

“Der var noget og hed at spille fimse.

I: Nå. Hvad var det?

Ja, der var sat to mursten sådan ved siden af hinanden. Og så blev der lagt en kæp over tværs. Og så havde vi én sådan på denne længde, at vi skulle stikke ind under og så smide den langt bort. Og så skulle der stå nogen ude og smide den ind igen. Og hvis den så kom ind imellem de her to sten, så skulle de ind og have fat i stedet for vi andre, som havde været der. Det kaldte de fimse.” (Martin Nielsen, Gudme, f. 1877, optaget 1967).

“Vi spillede altid trille, og ligesådan spillede jeppe. Det gjorde vi óg ude på gaden jo. Vi havde sådan en lang kæp og sådan en lille kæp. Og så lagde vi den lille kæp over to mursten, og så skulle vi se hvor langt vi kunne ... Så lige hive den hen med den lange kæp, og så skulle der så stå nogen henne i den ende dér, og de skulle så smide den tilbage igen. Så lagde vi den lange kæp over, og så skulle de se om de kunne ramme den. Men hvis de så ikke ramte den, se så spillede vi videre så, men hvis de ramte den, så var vi “afe”. Så sagde vi, vi var “afe”. I er “afe” nu, sagde vi.

... Så skulle han [faderen] lave noget jeppetøj til os, så sagde vi, “Kan du ikke lave noget jeppetøj til os?” Så skulle vi have nogle lige kæppe jo. Det var gerne af sådan nogle nøddebuske at vi kunne få sådan en hasselkæp.

Men ... så sagde vi, “Nu kommer der en vogn”, så skulle vi jo ind til siden ...

Det var, dengang kom der jo ikke nogen biler sådan, da var det jo en vogn der kom. Så måtte vi jo ind til siden.” (Ingeborg Rasmussen, Kølstrup, f. 1906, optaget 1982).

Trille. Det bedste sted at spille trille var en vej, og sæsonen var forår og efterår, hvor afgrøderne på marken ikke var til besvær. Deltagerne var delt på to hold.

“Ja trille, det gjorde vi jo óg. Og der lavede vi sådan en rund trille, af et stykke rundt træ. Og så trillede vi den hen, og så skulle der stå nogen ude og de kunne genne den. Så havde vi en kæp til at række ud og genne den med.

I: Og hvad så? Skulle den så tilbage igen eller –?

Så skulle de at der kunne genne den, de skulle så ind og have fat. Så skulle vi derud i stedet for og og passe på og genne den [derude], når de trillede med dem. Jo, jo det brugte vi óg.” (Martin Nielsen, Gudme, f. 1877, optaget 1967).

“Så legede vi trille. Vi havde sådan en trillestaver, kaldte vi det, en krum forneden, ja, det er ligesom det her når de spiller isshow der, at de har de der sådan – og så slår vi til trillen, og så triller vi mod hinanden. Men hvis vi triller forbi ham der, så skal han gå ned og hente trillen hvor den er, hvor langt den er kommen, og så skal han

blive der, så rykker vi frem stadig. På den måde – vi kunne jage hinanden frem og tilbage.

I: Hvordan så trillen ud?

Ja, det var sådan ligesom en lille underkop eller sådan, på den måde, men så var den jo, den var jo en tomme tyk eller sådan, og så tog vi den sådan og så trillede – en trætrille.” (Peter Nielsen Olsen, Humble, f. 1893, optaget 1975).

“Vi trillede hjul ude på vejen. Der havde vi lavet nogen hjulstaver. Far han købte jo risbrænde, og så var vi ude i risbrændebunken og hitte en stok som var lidt krum, den kunne jo bedre slå til hjulene når de kom. Og så stod vi jo ude på vejen og trillede hjul. Og hvis så inne vi ramte det, så rendte det jo forbi og rendte længere henad, så skulle de rykke dem.” (Valdemar Petersen, Musse, f. ?, optaget 1990).

“Vi spillede trille mens vi var børn. Der havde vi sådan en trille og vi havde sådan en kæp at der var et bræt på. Og så slog vi til trillen, og det var jo om at gøre hvem af os der kunne trille dem højst op ad væggen. Trillen den var af træ. Det var et rundt stykke træ de havde savet ligesom et hjul jo, og den kunne vi så slå til.” (Oline Nielsen, Skellerup, f. 1874, optaget 1961).

Kegler. Keglespil omtales af mange af fortællerne og i mange varianter.

“Spillede kegle, det gjorde vi óg jo. Vi havde jo ni kegler. Og deriblandt var der en, det var en stor og høj én.

I: Hvad hed han så?

Ja det kaldte de tårnkongen. Ja. Og så trillede vi jo med den her runde sten. Og så var det om vi kunne få dem til at vælte, at vi kunne ramme. Og så vi kunne vælte en fire-fem-seks stykker ad gangen.

I: Og det var med en sten, altså?

Ja.

I: I havde ikke sådan en træhistorie med et håndtag på?

Nej. Det var en rund sten vi brugte at trille med.” (Martin Nielsen, Gudme, f. 1877, optaget 1967).

Spille knapper eller kugler. Kuglespillet hørte foråret til. Både piger og drenge spillede pind og trille og kugler, mens det tilsyneladende kun er drengene der spiller med knapper.

“Og så brugte vi noget at vi spillede knapper. Det har De vel ikke set?

I: Hvordan gik det til?

Nu skal jeg vise Dem noget. Så lavede vi et hul i jorden. Sådan ét. Og så stod vi et stykke fra, så skulle vi kaste de her knapper hen. Og så måtte de ikke blive liggende lige ved siden af

hullet. Så fik de sådan put, så røg de deri. Og jo flere jo bedre, jo. De lå helt udenomkring. Og hvem der så kom til at pirre i først, de kunne næsten tage dem allesammen.

I: Så fik de altså knapperne?

Ja. Og alle de kunne pirre i, de måtte de have. Men det kneb sommetider. Så måtte vi skære en af vort tøj, når det kneb. Så fik vi på kassen, når vi kom hjem.” (Martin Nielsen, Gudme, f. 1877, optaget 1967).

“Vi spillede kugler. Det gjorde vi næsten hele min skoletid. Vi havde et lille hul i jorden, og så havde vi nogen kugler, hvem der havde penge de kunne da gerne få købt lidt kugler, vi kunne få tre for en øre, kan jeg huske. Og kunne man få skrabet en fem-øre sammen, så kunne man da få lidt kugler, og så være med at spille. Så havde vi et lille hul i jorden, og så skulle vi da så stå, jeg ved inne, fem alen fra vel, eller sådan noget, og så smide derhen til. Og når først vi havde flere, så skulle vi så se om vi kunne få rullet dem hen i hullet. Når først vi fik dem i hullet, så var det vore kugler jo.” (Karl Oluf Hansen, Torkilstrup, f. 1901, optaget 1981).

Lidt om bolde. De fleste af de boldspil der fortæller om er stadig i brug blandt danske børn, men boldene har forandret sig, fra syede bolde over massive gummibolde til luftfyldte plastikbolde.

“I: Spillede I bold?

Ja, men det var kun pigerne. For der var sådan et blændet vindue dér i lærerboligen, og det blev meget brugt til at spille bold op mod, og så hvem der kunne blive ved længst og komme op til et par hundrede, de var dygtige.

I: Var det hjemmesyede bolde?

Det var små gummibolde, ja der var også hjemmesyede, men de var jo ikke så gode til at springe.

I: Hvad var de lavet af?

De hjemmelavede? Ja, [de] var lavet over en korkprop, og så blev der viklet uldgarn udenom, og når det så var en pæn, rund bold, så blev det så syet et mønster med kulørt uldgarn. De var såmænd temmelig gode.

I: Var der så stof udvendigt?

Ja, der blev først viklet noget tråd om sådan, indtil det dannede et mønster, og så blev det fyldt ud med knaphulsting, de mønstre, men forskellige farver, ja.” (Anne Marie Hansen, Bregninge, f. 1893, optaget 1985).

Vinterlege på isen. En fast vinterfornøjelse var at glide på is. Nogle få fortæller om at de havde skøjter, men mere almindeligt var det at stå på is-slæde (på Sjælland kaldt issluffe):

“Men så havde far lavet en isslæde og

isgad,²⁰ og det gik strygende på med det dér, at vi havde sådan en isgad at jage i, og vi kunne køre forfærdeligt stærkt og drengene de løb jo på skøjter. Der var mange dernede, det var vor vildeste²¹ fornøjelse, det var at komme ned på maden,²² for det er sådan at [vi] måtte itte komme ud på åen, for det hvis vi faldt i, så kunne vi itte komme op. Men det gjorde vi altså heller itte, for der var så meget vand over det hele, så der var jo god stor plads at løbe på.

I: Denne her isslæde, hvordan virkede den?

Ja, det var sådan en firkantet én med nogen tremmer på, sådan, og så var der to skinner ... under de her tremmer dér, som der var sat noget tykt ståltråd underneden dér, for at det kunne glide.

I: Var der ikke noget med at man kunne sætte isslæden fast på en pæl?

Nå, køre rundt, jo, men det havde vi nu itte så meget med ... Men vi kørte nærmest på slæde, og så sommetider så huggede de jo så et stykke af isen og så rendte vi på gynger dér, for dernede på maden der var jo altså itte så

Maleri af Peter Hansen: På isen bag byen, Fåborg, 1901. Nogle af børnene løber på skøjter, men de fleste står på isslæde med en pigkæp til at stage sig frem med. (Statens Museum for Kunst).

dybt vand at det gjorde noget selv om vi fik et ben jaget i dér. Der kunne ikke ske noget dér. For det var jo farlig sjov når vi havde sådan en isflade vi kunne rende over, men det skete jo vi fik vådt.” (Margrethe Hansen, Skellerup, f. ?, optaget 1960).

“Men så lavede vi isslæder. Og de blev skoet hos smeden, med rundjern. Så løb de let på isen. Så havde vi sådan en stang med et jerngad i. Så stod vi oppe på slæderne, og så stangen mellem benene, og så kørte vi. Vi blev ved at skyde stangen – denne her gad ned i isen. Så kunne vi hurre os frem. Og det kunne gå stærkt. Det brugte vi meget [på gadekæret].” (Martin Nielsen, Gudme, f. 1877, optaget 1967).

Andre lege. “Men vi havde jo så mange kunster for og så havde vi jo de her pusterør, blæsebøsser, som vi kaldte dem ...

I: Hvad lavede I dem af?

Jah, sådan på denne måde. Sådan en pil, det brugte de jo i gamle dage.

I: Hvad er det der nederste? Er det et søm der sidder i?

Ja, det er én jeg lige har lavet. Men så kom vi dem i – men vi havde jo nogen, der var nogen rør der var lige så lange som sådan, dette her det er nu et rør.

I: Hvordan får man marven ud af dem, er det hult?

Ja, det er jo lidt besværligt, men jeg havde et tyndt bor, så kunne det nå til begge sider. Ja, vi kan jo godt [puster i røret], men vi skulle jo passe på. Der måtte ikke være nogen små børn imellem, eller altså små drenge. Der var vi jo da ligegodt en tolv-fjorten år da vi brugte dette her. For det er jo farlig hvis de træffer et øje eller sådan.

I: Skulle I så prøve at ramme efter en skive?

Ja, vi havde en skive og skød på.

I: Hvad lavede I pilen af?

Ja, det er jo bare en knappenål eller et lille tyndt søm, og så en uldtråd, og så snørede vi jo bånd om og det kom lige oven for hovedet her, sådan at det ikke – sømmet gik bagud. Jo.” (Peter Nielsen Olsen, Humble, f. 1893, optaget 1975).

Snurretop. “I: Havde I også en top – eller kyssel eller hvad kaldte I det?

En kyssel, ja, det havde vi jo altså at snurre med.

I: Hvordan får man den til at snurre?

Joh, vi begyndte med nogle bukseknaver der var fem huller i, der skulle være et i midten og så en tændstik i. Men det var jo småt, men så fik vi jo lavet nogen der var større at dreje med. Vi kunne købe dem i Rudkøbing, der kunne vi så købe sådan en stor

kyskel, det kan de vel óg endnu. Men den kunne spille, den var jo sådan tyk, og så var der huller i, og når den så kom rigtig igang, så kunne den spille, fløjte altså i det gennem de her huller.

I: Hvordan satte I den igang?

Ja, der var jo forskellige [måder]. Vi kunne nøjes med og dreje den på den måde, men der var jo óg et bånd at snøre om, og så trak vi, slap vi og så trak vi til på denne måde her, ja, og så kom [den] i sving, så kunne den løbe længe når vi altså havde trukken den op på den måde.” (Peter Nielsen Olsen, Humble, f. 1893, optaget 1975).

Dukker. Der er meget få beretninger om leg med dukker, en af dem har mandlig fortæller.

“I: Du fortalte også at du havde en dukke.

En dukke? Ja, det var jo Tordenskjold. Det var sådan en – ja, han var temmelig stor, han var da over en alen i højden sådan, med matroskrave og fløjlstøj altså sådan, egentlig en sømand jo.

I: Hvorfor hed han Tordenskjold?

Ja, det var jo min mor der havde lavet den, og så havde hun jo givet ham krøllet hår og hvad skal vi sige, ligesom Tordenskjold, og så havde han jo fløjlsbukser og så havde han jo sådan

støvler, den var syet ligesom støvler. Det var jo itte noget for mig dengang jeg blev større, men dengang jeg var mindre. Men så lånte de den – de lånte den hele byen igennem når der var fødselsdag. Ja, det var både piger og drenge, lige så godt pigerne som kom og lånte den. Men jeg aner itte hvor den blev af. Men den gik på omgang.” (Peter Nielsen Olsen, Humble, f. 1893, optaget 1975).

Jul. Højtiderne gav også en velkommen afbrydelse i arbejdet og desuden lidt ekstra forplejning.

“Jo. Nu skal jeg først tænke mig lidt om. Ja det begyndte jo med juleaften. Og da fik vi jo så andesteg. Først risengrød og så andesteg. Ja. Og så, inden vi gik fra juleaftensbordet, så skulle vi have kaffe med noget af de store kager til, vi havde bagt dér. De blev skåret i sådan nogen lange stumper og over tre gange. Og så julemorgen – og det var kun lige julemorgen – da fik vi stegeflæsk af det der var lagt fra, som itte skulle saltes så meget. Da fik vi lavet stegeflæsk af det. Og løg blev jo så pillet og skulle brunes tillige med det her stegeflæsk. Og det var sådan en herreret. Så fik vi sigtebrød også. Det hørte sig ellers itte til. Men det fik vi også til jul. Julemorgen, ja. Og så skulle de skynde dem at nå op og vaske. Vi skulle jo til kirke juledag. Og det nåede vi også. Vi nåede det alt sammen. Ja ja. Der var itte noget i vejen for det. Nej.

I: Havde I juletræ?

Ja. Den første gang vi havde juletræ derhjemme, da var min ældste bror kommet hjem som soldat. Han var trænkonstabel og han lå i fireogtyve måneder. Ja. Og han var hjemme jul og påske og pinse. Ellers kom han aldrig hjem i al den tid. Nej.

I: Hvordan havde I pyntet juletræet?

Ja, det var nærmest kræmmerhuse. Ja ... Og vi pyntede tændstikæsker

med kulørt papir. Ja ja. Og så masser af flag. Ja, ja. Mon ikke det var det nærmeste, der var? Jo, det var det. Jeg tror ikke, der var så stort noget andet. Det her med at lave hjerter, det kunne vi unger ikke rigtig finde ud af. Nej, det kunne vi ikke. Nej.

I: Det brugte I ikke.

Ja. Ja, for hvis de syntes, det var så kønt, [og] så kom et sted, vi havde været, og de havde fået hjerter med hjem, da kan du tro, der blev holdt

Maleren Lars Rastrups familie omkring julebordet. Den hvide dug, den fine kaffekande og sukker-skålen viser at det er en højtidsaften. (Foto: Lars Rastrup. Efter Erland Porsmose: *Naturens sang – Menneskets kår*, 1989, s. 59).

over de. Og så kræmmerhusene de blev jo så -. Men dengang havde de da itte noget lim. Det havde jeg jo da aldrig set dengang. Nej, mor hun lavede noget mel og så noget vand på og sådan en lille streg så der. Og der kom så den anden halvdel over på. Og det var udmærket med det..." (Anna Pedersen, Kirke Helsinge, f. 1885, optaget 1974).

"Vi har altid haft juletræ. Men det var ikke med de store gaver og sådan noget som at det er nu, ork nej. Vi bagte pebernødder før jul og så fik vi juletræ og der var lys. Og det der var pyntet med, det var altsammen julestads, som vi selv havde lavet. Papirsklip som vi selv havde lavet i forvejen. Og så lys. Det var hvad der var på. Så fik vi jo så æbler og æbleskiver og sådan noget, og når vi havde sunget julesalmerne og hørt evangeliet, ja, så var der jo itte andet tilbage. Så var vi færdige med det. Så spillede vi kort om pebernødderne ... Vi fik gerne suppe, det fik vi tit til juleaften. Vi fik gerne suppe og peberrodskød og sådan noget. Og så fik vi æbleskiver om aftenen. Men, ork det var jo kun lige i min første barndom, så efterhånden, for så blev tiderne jo bedre. Når tiderne er gode, ja, så bliver der jo brugt noget mere og købt noget mere. For vi fik jo aldrig julegaver, det var itte noget der hørte sig til dengang. Og fik vi julegaver eller sådan, ja, så var det da bare noget dukketøj at vi havde syet og gav hinanden, eller sådan noget. For mor hun havde jo en syma-

skine, og den måtte vi bruge lige så meget vi ville." (Laura Andersen, Åstrup, f. 1897, optaget 1980).

Fastelavn. "Ja, så nåede vi jo imidlertid fastelavn. Og da skulle vi jo så have boller. Fastelavnsboller. Og så fik vi sådan nogen store runde boller og de skulle vi brække over i fire stykker. Og så kom mor ind med en stor stor skål med mælk i. Og der skulle vi så tage med en stor slev og hælde over på de boller dér. Ja ja. Og det hørte fastelavnen til. Og var der noget mere, der hørte til fastelavn? Jo vi fik også æg. Ja ja.

I: Blev der redet fastelavnsridning?

Itte da jeg var barn. Nej. Men senere blev der hér. Ja ja. Men itte da jeg var barn. Nej, det var der slet itte noget af. Der var jo sådan nogen klædt ud med - sådan med noget gammelt tøj eller også -. Nu en dreng, så skulle han have noget pigetøj på ... Det var altså, for at det skal se lidt kunstigt ud ..." (Anna Pedersen, Kirke Helsinge, f. 1885, optaget 1974).

Påske. Hovedindholdet i påsken er påskeæggen, efter beretningerne at dømme.

"Ja, så kom jo så påsken. Og der var jo så med påskeæg ... Vi fik nogen æg af mor. Og så skulle vi jo passe på at itte slå dem i stykker. For vi fik itte flere. Nej. Det var [en værre regel]. Så du kan nok tænke, vi var forsigtige.

I: Var de hårdkogte?

Ja. Det var de. Hvis vi ville spise et, så var de helt grønne ...

I: Farvede I æggene til påske?

Ja. Det gjorde vi. Det mest almindelige det var jo, at vi havde en hel bunke løgskaller. Og der tog vi en nævefuld og kom ned i gryden i vandet. Men dér blev de ens allesammen. Og havde vi så nogen veninder som fyldte år i påsken, hun skulle jo have et fint æg. Så blev der bundet så, ja, hvad skal jeg sige? En klud om dem. Og – Ja. Hvordan var det så, det gik til? Nej, så siger mor, “Nu i år har jeg sørget for og fået noget pænt papir. Så I skal ikke have nogen klud om. Men én kan få grønt, et andet rødt og det tredje blåt”. Og så kunne vi sådan bytte lidt, så vi fik dem sådan noget brogede. Ja. Og det var vi rigtig nok også stolte over dér. Der var ingen, [der] havde så fine påskeæg som vi, når vi kom til skole. Nej nej. Men det var noget, mor havde fundet på.

I: De blev gule, dem I farvede i løgskaller, ikke?

Ja ja. Og så blev de –. Men så kunne vi også sådan, at [vi] tog et stykke hvidt papir og lagde nogen løgskaller på sådan hist og her sådan. Og så lagde vi det udenom. Så blev de sådan, ligesom de var blomstrede, ja. Af de løgskaller. Ja. De var meget fine. Men man skulle jo være meget heldig, hvis

der blev noget af det hele. Så længe det stod på, da turde vi næsten ikke vove at snakke. For det var et stort arbejde.” (Anna Pedersen, Kirke Hel-singe, f. 1885, optaget 1974).

Påskeæg. På Langeland og nogle af de andre sydfynske øer har man haft en særlig skik med at børnene kogte æg ved stranden til påske:

“Og så når det var påske, så kogte vi æg. Så havde vi lavet sådan et lille fyrsted af sten. Og så havde vi sådan en jerngryde med et hank i, og så havde vi sådan en rafte at vi stak ind under, og så lå det jo i hver side. Så kom vi alle sammen med æg, hele bundtet derned af, der var mange børn. Så skrev vi navne på æggene, og så kogte vi dem dér og sad ude og spiste det, og så siden bagefter legede vi. Sikken sjov vi havde.” (Martha Mortensen, Longelse, f. 1905, optaget 1988).

Blusse kartofler. På Ærø fortælles der om at man stegte kartofler i bål:

“Og så blussede vi jo kartofler ... Så lavede vi et bål, og dengang da var der jo kartofler i alle markerne jo. Der var jo ikke noget med at det var vore eller det var deres, for vi gravede jo da op hvor der var, det gjorde jo ikke så nøje. Nabomarkerne havde kartofler, så gik vi dér og gravede op, og så lavede vi et fint bål, og så samlede vi jo grene, og så lagde vi dem ind, kartoflerne, i det hersens bål. Og det var

om formiddagen, vi gik jo kun [i] skole hveranden dag, og enten var mine brødre [med] eller vi piger. Og så dækkede vi dem til, når nu de havde fået deres varmegrad, så slukkede vi ilden og så lagde vi noget tang eller sådan noget hen over, så lå de der og mørnede. Og når så klokken var fem så var vi så sultne, og I kan tro at de smagte.” (Johanne Bastholm, Ommel, f. 1887, optaget 1973).

Påklædning og omgangsform

“Og så kom høhøsten. Ja, det var det

var strengt. Uha. Stå inde på sådan et mørkt lunt loft, hvor der var fuldt af spindelvæv. Åha da. Uh hvor vi døjede med varme. Ja, vi havde itte –. Dengang da havde folk ellers så meget tøj på. Men vi kunne itte bære andet [end] lige bukserne og det måtte næsten ingen mennesker se. Det må de da gerne se nu. Nej, nej, det var –. Uha det var en hel skam, hvis nu der så kom nogen til gårde, og vi skulle ud – et af os skulle ned og hente noget at drikke, at itte så de så det. Ja, tøs du kunne da også have ventet, til de

Traditionen med at koge æg på stranden til påske er bevaret helt op til nutiden. Her er det lange-landske børn der har tændt bål. (Foto på Institut for Dansk Dialektforskning).

havde gået. Men det kunne tøsen itte. For de andre råbte, jeg skulle komme med det. Ja ja.

I: Hvordan var I klædt på?

Ja. Uldne hjemmestrikkede strømper [med noget] tykke, tykke garn og så et par træsko med klampe under. Ja. Den lette fodgang havde vi. Og så havde vi jo så hjemmestrikkede bukser og så to underkjoler.

I: To?

Ja, to, ja. En grå en som også var strikket. Og så havde vi en der var lavet af hvergarn, hed det jo det tøj dengang ja. Vi var klædt godt på. Det skal jeg love for. Og så var det sommetider så havde vi noget, de kaldte underliv. Nej livstykke kaldte de det. Ja. Og det var af rødt tøj. Og det var det her nankins, vi også lavede til puder af. Ja. Og så sommetider så var vi jo så varme. Så smed vi trøjen, vi havde på. Hvad var det, vi kaldte den? Livet. Livet. Ja. Smed vi livet ja. Og så skulle vi af med det her røde underliv. Og det kom vi også. Men vi skulle lave det endelig sådan, så vi havde det på, når vi kom hjem og skulle have mad. Vi måtte itte komme ind og se sådan ud. Nej nej. Meget skammeligt.” (Anna Pedersen, Kirke Helsinge, f. 1885, optaget 1974).

“Jeg kan huske, jeg fik for eksempel et par nye sko sådan om sommeren. Så sagde jeg til mor, “må jeg dog ikke få de nye sko på?”, “Nej, det skal rigtig-

nok være til det bliver støvvej”. Det var jo ikke asfalteret dengang jo. Det skulle være til det blev støvvej, så måtte jeg få de nye sko på. Det var jo ikke så sjovt at skulle vente så længe ... så fik jeg dem på, dem fik jeg på at gå i skole med jo. Da *gik* vi jo i skole den gang.” (Ingeborg Rasmussen, Kølstrup, f. 1906, optaget 1982).

Afregningen for at overtræde forbud var oftest kontant og fysisk, men der var ikke tale om en nøje afmålt straf, og hvis man midlertidigt kunne unddrage sig den, var der gode chancer for helt at slippe:

“Og så et lille stykke derfra, der stod der to store pæretræer med – et at de kaldte trykhalse. Det er de her store hårde pærer. De skulle jo nok lade være, til de havde fået lidt frost. Så var de helt gode. Men de andre, det var sommerpærer. Så var mig og en anden dreng dér fra byen – og vi var jo kommet op i det her – i de sommerpærerne. Og han sad omtrent oppe i toppen. Og jeg var kun halvt oppe. Så ser jeg far – han arbejdede derude ved en mand der hed Peter Christensen – og så [så] jeg, at far han var kommet hjem om middagen. Så ser han jo vos sidde oppe i pæretræet. Og han kom med en kæp. Ja, han²¹ var jo tykkere som en finger, og så sådan på længden. Så skulle vi jo have tæsk. Men vi fik jo ham at se, ved han kom et stykke fra. Og den anden han hoppede ned oppe fra toppen på træet, og det var – ja, en ti-femten alen højt – han sprang

ned. Og jeg hoppede óg ned. Og så løb vi. Men den anden kunne løbe meget stærkere end mig. Vi var ellers lige gamle. Men han løb hen over to marker – over en mark, for at komme hjem. Og det så far, og han løb langt fra. Den kunne han jo ikke få fat i, for han kunne snart komme hjem. Men jeg kunne ikke løbe så stærkt. Men så var der en bygmark, at vi skulle over. En mark med byg i. Og det var sådan på denne højde. Jeg kunne ikke nå at komme over og ud på vejen – på en vej de kaldte Rugbanken – men – for så havde jeg taget den vej ned. Men jeg måtte lægge mig ned dér. Og far han var itte længere fra mig som hen til døren dér, men så mig itte. Og han kunne itte vide, hvor jeg var blevet af. Hvor jeg var løbet hen. Men jeg lå skam i bygget, og han rendte lige forbi mig og skulle hjem. Han skulle stræbe og ud på arbejde igen ... Vi fik itte noget af kæppen, for ellers havde vi fået, hvis han havde nået os. Men den anden han rendte dobbelt så stærkt som mig. Jeg kunne itte nå at komme over hegnet og komme ud på Rugbanken, som vi sagde. Men jeg lagde mig ned dér. Han rendte forbi mig itte uden to-tre alen fra, men han kunne jo itte se mig, at jeg lå lige så lang jeg var. Jeg tror itte jeg trak vejret den tid han var i nærheden.

Ja. Da jeg så kom hjem om aftenen, der var – jeg havde en morbror og boede i Langå. Han og konen de var kommet op. For ellers havde jeg nok fået et par på klaptræerne, hvis der itte havde

været nogen. Men nu var de der, så slap jeg. Og lidt førend de skulle i seng, så sagde jeg til mor, “Jeg tror jeg vil i seng”. For jeg var itte for at være der ene, når de andre var gået, for så kunne jeg gerne have fået et par på ørerne. For det var han itte så kneben med.” (Christian Nielsen, Gudme, f. 1890, optaget 1967).

Afslutningen på barndommen, konfirmationen

Konfirmationen markerede den endelige overgang til en ny status. Som konfirmeret hørte man til de unge, om end den nykonfirmerede endnu ikke blev kaldt ‘karl’ men ‘dreng’. Hans Gertsen fortæller om denne overgang:

“Jeg blev udskrevet det sidste halve år, jeg gik i skole. For jeg skulle ud og arbejde. Og jeg skulle ud og tjene lidt penge, til jeg skulle konfirmeres. Og så kom konfirmationstiden. Og så begyndte min far da at snakke om, at du skal ud. “Nu skal du se at få dig en plads min dreng. For du skal ud og tjene”. Det kunne jeg jo nemt få. For jeg var en stor rask stærk dreng. Og der var mange, der gerne ville have mig. Og jeg fik så – ... Der var så plads lige oppe i Karleby. Det hed altså Karleby. Min far og mig vi fulgtes ad derop. Og jeg blev fæstet for en løn af halvfjerds kroner for det første år. Fra første november 1896 til første november 1897. Det var jo en stor løn for en nykonfirmeret dreng i de tider.

Og tiden gik da. Og det blev første

november. Og jeg skulle da så afsted. Og mor havde købt mig en ny vadsæk. Og den blev jo fyldt med mit hverdagstøj. Det er det, vi kalder arbejdstøj. Og lidt skjorter og lidt hoser. Og jeg kom da så af sted ... Jeg kan nemlig tydeligt huske, det var en søndag. Det var første november. Og min bror han var to år yngre end mig. Og han fulgte mig på vej. Og jeg var jo da inne sådan helt stolt af det. Men jeg kom da så op i min plads. Og de modtog mig da pænt. Det var et par flinke gamle folk. Og han hed Lars Jørgensen Væver. Det vil sige, vi kaldte ham aldrig andet end Lars Væver. Og de tog da pænt imod mig. Og jeg blev jo anvist mit kammer, hvor jeg skulle ligge og bo.

Jeg skulle bo sammen med en karl. Det var jeg jo inne så glad for. Vi havde kun én seng at ligge i jo. Og den var opslået imellem tre vægge. Og dér skulle jeg jo krybe over bag ved ham om aftenen, når jeg skulle i seng. Det var jeg inne så stolt af. Men så sagde han til mig, "Kan du nu se at komme i seng dreng. Ellers skal jeg snart få dig varmet op". Og det gik da så. Jeg kom i seng. Og jeg sov da forresten godt.

Og så om morgningen, da klokken var cirka fem, så kom Lars. Altså det kaldte vi vores husbond altså. "Nu skal I op karle". Og vi blev sat i arbejde. Og karlen, han skulle jo passe hestene. Og så kunne jeg gå ind og muge under køerne, eller altså rense.

Og da jeg så var færdig med at rense, så skulle jeg hjælpe pigen at malke færdig. Og da vi så havde malket færdig, så skulle vi ind og have ... davre. Det bestod af kogt sild og tørt rugbrød til. Og så fik vi mælkegrød ovenpå og eventuelt sommetider en tår kaffe ...

Da vi så var færdige med det, så skulle vi jo ud i arbejde. Og vi blev så sat i arbejde og kom til det forskellige. Vi skulle ud og pløje og måske tage ud og læsse roer på. Det var jo da lige i roetiden. Og vi skulle køre roer hjem. Og sådan gik dagen. Og vi fik mellemmad dengang, altså når klokken var ni. Vi havde sådan fire halve stykker mad med, vi skulle spise, når klokken var ni. Og så kom vi ind til middag igen. Og dér kan jeg så tydeligt huske, vi fik pandekage. Med sirup. Og det kunne jeg så godt lide. Og jeg havde da spist sådan to tykke pandekager. Så kan jeg huske, at Lars han kom. Altså min husbond. Og så sagde han, "Hvor mange kan du knejse," Hans", sagde han. "Ja jeg har – to", sagde jeg. "Kan du inne tage en til?", sagde han så. "Det kan du mageligt". Nej, det kunne jeg da inne altså. Så snakkede vi inne mere om det. Og så holdt vi middag. Og så skulle vi så i arbejde igen og ud ved roerne og ud ved ved kræet og have givet det noget at æde. Og da vi så var færdige med det, så fik vi en tår eftermiddagskaffe med en bitte brun sukker til. Og så skulle vi jo ud og have fat i roerne, og hvad der ellers lå for ude i markerne. Ud og pløje, og hvad der nu lå for ... Dagen

gik så med det. Og vi fik jo da så fyr-aften. Og så kom vi jo så ind. Og så fik vi jo noget smørrebrød og noget mælkegrød igen.

Og så var det sommetider vi gik over hos de andre karle i nabogårdene. Og så spillede vi jo lidt seksogtres om aftningen. Og det var for resten det eneste spil vi kunne spille dengang. Og vi spillede om én øre. Men det var sommetider pengene de slap op. De var jo små dengang. Og så spillede vi på kredit. Så regnede vi med tændstikker, og så klarede vi det næste gang vi spillede. Og så var den dag gået ...

Det var to gamle flinke folk. Så vi havde inne noget sådan at klage. Og vi havde det for resten som vi hørte med til familien. Og vi måtte jo bestille noget. Men det var vi jo kommet der for.” (Hans Gertsen, Horslunde, f. 1882, optaget 1960).

For pigernes vedkommende var det faste konfirmationsudstyr i lang tid den lange sorte kjole. Omkring første verdenskrig begyndte pigerne at få hvid konfirmationskjole som i denne beretning fra Longelse på Langeland²⁶:

“Ja, det var en satinskjole, en hvid, og den var halvlång, og så havde jeg støvler. Og det har jeg tænkt på mange gange siden, at det var dog mærkeligt jeg skulle have et par støvler, for det hele var da nyt. Men der var så óg nogen der havde sko.

I: Hvad farve havde støvlerne?

De var altså sorte kan jeg huske. Men jeg syntes kjolen var meget fin når jeg tænker tilbage på det. Den her hvide satinskjole. Men jeg tror godt at dengang brugte de mere støvler som i dag, og så var det mere fordelagtigt at få et par støvler, der blev nok taget efter det. Så skulle jeg ikke have sko ... Der var én der boede ved siden af os, han lavede sådan nogen hjemmelavede træsko, ja, og dem skulle vi jo have – jeg kan lige huske faconen med den spidse næse, og det var jo meget billigere. Men når vi så begyndte at blive lidt større hen mod konfirmationsalderen, så fik vi jo et par træsko, vi kaldte franske træsko, og de var jo næsten lige så pæne som de sorte vi kan købe i dag, og så var vi stolte når vi kunne begynde at få det, og så lige sådanne når vi blev konfirmeret, så fik vi hver en ny cykel. Det var meget at min far og mor kunne skaffe det. Vi fik et ur. Men nu i dag får de det så tidlig – de er jo ikke ret gamle. Vi fik ikke et ur inden vi skulle konfirmeres, det skulle være vor konfirmationsgave, og vi fik hver en ny cykel og så fik vi en ny kommode. Og det var en tømrer der lavede den kommode. Og jeg har tænkt mange gange bagefter, det var meget at min [far] han kunne skaffe det til så mange efterhånden. Men min mor hun syede nu altså alt tøjet. Hun havde det altså hårdt sådan set, og hendes helbred var også dårligt, ja, men hun nåede at sy tøj og hun fik noget hun syede om og skulle vi til noget –, vi var såmænd altid klædt

lige så pænt som de andre, synes jeg. Vi var da så lykkeligt tilfredse. Og vi gik i danseskole og når der var noget – til juletræ i skolen ... Og så var vi skam til høstgilde óg på gårdene. Så skulle vi jo óg være fine. Og ved du hvad, så skulle vi have sat vort hår så pænt, og det var jo langt med fletninger, og så satte min mor – så tog hun sukker og øl og blandede sammen for at håret kunne sidde. Og det kunne holde, og så blev det ikke flettet, så hængte det løst. Og sikke krøller der var. Jamen, hun gjorde godt ud af det, det gjorde hun i hvert fald.” (Martha Mortensen, Løngelse, f. 1905, optaget 1988).

Martha var en ud af en flok på ti, opvokset på et husmandssted, så man må medgive hende at det var mærkeligt at forældrene kunne skaffe de konfirmationsgaver hun fik – som var ganske de samme som blev brugt på Fyn i et tilsvarende miljø endnu i 1953. Kommoden var først og fremmest beregnet på at tage med når Martha skulle ud at tjene. Men den kommode som Hans snedker havde lavet til konfirmanden i 1953 kom aldrig ud på et pigekammer. Tiderne var ved at ændre sig også for børn af småkårsfolk på landet.

INFORMANTER

Laura Andersen, Åstrup, Fyn, f. 1897,
optaget 1980

Frede Andreasen, Greve, Sjælland, f. 1895,
optaget 1981

Johanne Bastholm, Ommel, Ærø, f. 1887,
optaget 1973

Christian Christoffersen, Herfølge, Sjælland,
f. 1901, optaget 1978

Hans Gertsen, Horslunde, Lolland, f. 1882,
optaget 1960

Petra Gjerstrup, Tved, Fyn, f. 1899,
optaget 1982

Anne Marie Hansen, Bregninge, f. 1893,
optaget 1985

Karl Oluf Hansen, Torkilstrup, Falster, f. 1901,
optaget 1981

Laurits Hansen, Falkerslev, Falster, f. 1905,
optaget 1987

Margrethe Hansen, Skellerup, Fyn, f. ?,
optaget 1960

Boline Jensen, Ølsted, Sjælland, f. 1886,
optaget 1978

Einer Jensen, Vig, Sjælland, f. 1900, optaget 1981

Hans Jensen, Kundby, Sjælland, f. 1890,
optaget 1973

Jens Jensen, Drejø, f. 1886, optaget 1972

Karl Jensen, Særslev, Fyn, f. 1903,
optaget 1976

Martha Mortensen, Longelse, Langeland,
f. 1905, optaget 1988

Christian Nielsen, Gudme, Fyn, f. 1890,
optaget 1967

Herman Nielsen, Fuglse, Lolland, f. 1909,
optaget 1987

Martha Nielsen, Longelse, Langeland, f. 1896,
optaget 1964

Martin Nielsen, Gudme, Fyn, f. 1877,
optaget 1967

Oline Nielsen, Skellerup, Fyn, f. 1874,
optaget 1961

Peter Nielsen Olsen, Humble, Langeland,
f. 1893, optaget 1975

Anna Pedersen, Kirke Helsinge, Sjælland,
f. 1885, optaget 1974

Valdemar Petersen, Musse, Lolland, f. ?,
optaget 1990

Ingeborg Rasmussen, Kølstrup, Fyn, f. 1906,
optaget 1982

Jens Børge Rasmussen, Kværndrup, Fyn,
f. 1904, optaget 1974

Jens Sørensen, Fårevejle, Sjælland, f. 1884,
optaget 1964

Aage Tveskov, Marslev, Fyn, f. 1898,
optaget 1983

Båndoptagelserne befinder sig i Institut for

Dansk Dialektforsknings arkiv. Flertallet af de
her benyttede optagelser foreligger i edb-
udskrift samme sted.

Desuden er der udgivet lydskrevne tekster
med paralleltekst i almindelig ortografi i
Danske Dialekttekster I-V, 1967-77.

LITTERATUR

Møller, Jørn: "So i hul – og 99 andre gamle boldspil og kastelege", *Gamle idrætslege i Danmark – Legebog 1*, Slagelse 1990.

Møller, Jørn: "Hund i lænke – og 99 andre gamle fange- og findelege", *Gamle idrætslege i Danmark – Legebog 2*, Slagelse 1990.

Rasmussen, Holger: "Primitivt legetøj og traditionsleg", *Det legede vi med... Gammelt legetøj i Danmark*, red. Jens Sigsgaard og Ib Varnild, København 1982, s. 13-56.

NOTER

1. Vi takker Karen Margrethe Pedersen og Finn Køster for deres hjælp i arbejdet med at finde frem til fyldige barndomsberetninger. Karen Margrethe Pedersen takkes også for kritisk gennemlæsning af manuskript.
2. I Vestjylland fortsatte børn med at komme ud at tjene før de var konfirmeret meget længere end på øerne, i sammenhæng med at den vestjyske skoleordning der koncentrerede undervisningen for de ældste til vinterhalvåret varede til ind i 1950'erne.
3. seng med halm i
4. navn på en proprietærgård
5. kvinder af lidt højere stand blev kaldt madammer
6. drejeligt led i tøj
7. udtale af 'både'
8. stakket
9. (om loftsrum) fag
10. den bageste, brede del af lebladet
11. træde
12. meget
13. forfærdelige
14. dvs. leen, le er hankøn
15. hvæsse, skærpe
16. skulede, brokkede sig
17. dvs. slog pælene i til ruserne
18. dvs. barndomshjem
19. Jf. Holger Rasmussen: "Primitivt legetøj og traditionsleg", *Det legede vi med... Gammelt legetøj i Danmark*, red. Jens Sigsgaard og Ib Varnild, København 1982, s. 13-56; Jørn Møller: "So i hul - og 99 andre gamle boldspil og kastelege". *Gamle idrætslege i Danmark – Legebog 1*, Slagelse 1990.
20. en pigkæp, nærmest som et kosteskaf med en jernpig i enden.
21. bedste
22. et lavt engagtigt område der var oversvømmet en del af året
23. dvs. kæppen, kæp er hankøn
24. sætte til livs, oftest om at drikke de sidste dråber
25. Ingeborg Pedersen fortæller fra Vissenbjerg at der kun var én pige der havde sort kjole i 1919.

“Afgået til Slesvig”

Træk af unges sæsonbetonede arbejdsvandringer fra Vestjylland i forrige århundrede

af Kirsten Linde

Udgangspunktet for denne artikel er en gruppe unges relativt usædvanlige arbejdsvandringer, som foregik igennem flere århundreder fra Vestjylland til Nordslesvig¹ og senere fra midten af forrige århundrede også til Østjylland. Disse specielle arbejdsvandringer blev først og fremmest udøvet af ugifte tjenestefolk og indgik som en almindelig aldersmæssig og social overgangssituation fra barn til etableret voksen i de berørte egne. Arbejdsvandringerne blev i de berørte familier ofte en tradition fornyet af hver ny ungdomsgeneration.

Artiklens formål er at skitsere disse unge arbejdsvandrerers sociale position på hjemegnen og på destinationerne og at udlede arbejdsvandrerens køns- og alderssammensætning samt vandringernes hyppighed, længde og organisation. Økonomiske og økologiske mekanismer i de unges omgivende samfund vil endvidere blive beskrevet

for at indkredse de specielle pull- and push-faktorer, som sendte generation efter generation ud på sæsonprægede arbejdsvandringer fra det vestjyske område.²

Artiklen tager først og fremmest sit udgangspunkt i det lille vestkyst-sogn Husby beliggende mellem Sønder Nissum fjord og Ringkøbing fjord. Sognets unge havde en udbredt arbejdsvandringstradition og kildemæssigt har sognets præster i indberetninger, folketællinger og i kirkebøgerne til- og afgangslister bidraget med mange oplysende detaljer om arbejdsvandringernes art og de enkelte arbejdsvandrerers sociale situation.³

1700-tallets arbejdsvandringer fra det vestjyske område

Hvilke veje de indre arbejdsvandringer i Danmark tog under og efter stavnsbåndets ophævelse samt vandringernes omfang og art er ikke klarlagt.

Kirsten Linde (f. 1964), cand.phil. i historie fra Aarhus Universitet. Museumsinspektør ved Hjerl Hedes Frilandsmuseum siden 1995. Har om arbejdsvandringer skrevet “West-Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century” i *Facing the North Sea. West-Jutland and the World*, red. Mette Guldberg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (1993). Desuden flere artikler om håndværk, museumshistorie, museumsgenstande og dagliglivets gøremål.

Enkelte punktundersøgelser er foretaget og giver et billede af en relativt mobil befolkning på trods af forbud imod vandringer.¹ Alligevel er det tydeligt, at de store vandringsbevægelser efter arbejde først rigtigt kommer i gang i løbet af det nittende århundrede med byernes og handelens ekspansion, kommunikationsforbedringerne og ikke mindst den industrielle udvikling.

Når det drejer sig om arbejdsvandring fra Vestjylland med det nord-slesvigske område som mål, er der meget der tyder på, at disse vandring stammer tilbage fra senest slutningen af 1600-tallet, og at de i perioder også har haft et vist omfang.

I 1702 indgives således en klage til Danske Kancelli i København fra en række godsejere i Nørrejylland om, at en "stor deel Mennesker af Quinde og Mands Personer fra Nørrejylland, Thy og Mors" hvert år samles i Ribe ved Sct. Hans for at lade sig leje sig bort til høstarbejde "udi Fyrstedømmet Slesvig, som og udi Ejdersted, og Ditmarsken". Kvinderne og en del af karlene syntes ifølge klagen at komme tilbage til deres hjem.⁵ Denne årlige tilbagevendende forflytning af arbejdskraft i sommermånederne fra områderne nord for Kongeåen til de sydlige regioner giver igennem hele 1700-tallet anledning til flere klageskrifter til Danske Kancelli i København og gensvar fra Gottorfischen Obergericht, som ser det i landsdelens interesse

at beholde denne kærkomne arbejdskraftreserve i den arbejdskraftintensive sommerperiode.⁶

Vi ved meget lidt om, hvem disse "Quinde og Mands Personer" var og hvilke områder i Jylland nord for Kongeåen, de egentlig kom fra, når undtages områderne Thy og Mors. Et fingerpeg får vi igennem præsten Skougaards indberetning fra 1768 til biskop Bloch i Ribe om tilstanden i sognet Husby ved den jyske vestkyst.⁷ Skougaard beskriver således, at forårsfiskeret hvert år sluttede ca. 14 dage før Sct. Hans. Derefter begav mange folk sig til markedet i Ribe. Ifølge Skougaards oplysninger tog fiskehandlerne fra kysten til Ribe for at sælge fisk, mens fiskerne og esepigerne, der ordnede maddingen, tog med for at lade sig leje bort til sommerarbejde. Dette sommerarbejde foregik efter præstens oplysninger i "Holstein, Slesvig og i omliggende Sogne ved Ribe og Warde til Michelsdag".

Formidlingen af kontakter mellem arbejdstagere nord for og arbejdsgivere syd for Kongeåen fandt hele 1700-tallet igennem sted ved Sct. Hans markedet i Ribe. I en artikel i *Riber Stifts Adresse-Avis* i 1816 betegnes denne form for formidling af arbejdskraft for første gang som et såkaldt "Folkemarked".⁸ Det angives i denne sammenhæng, at tjenestefolkene kommer fra Vadehavssøerne og egnene op langs den jyske vestkyst til området omkring Ringkøbing.

“I disse Dage have vi her i Ribe det saakaldede – Folkemarked. For dem, der ei kiende denne Skik, kunde det maaske være interessant at vide hvad herved forstaaes. I Juni maaned trække nemlig fra Øerne ved Vestkanten og Nord fra indtil egnen ved Ringkjøbing Karle og Piger her ind til Byen, og stille sig paa Torvet, hvor da de der behøve Tjenestefolk, indfinde sig, beser, udsøge og accordere ...”

Kilder til arbejdsvandringerne

Arbejdsvandringerne var en velintergreret del af et vest-sydlig-orienteret sæsonarbejdsmarked. Hvor omfattende forflytningen af arbejdskraften har været, kan man ud fra de sparsomme kilder ikke danne sig noget skøn over. En lidt bedre kildemæssig dækning opnåes i det nittende århundrede, endskønt der også her er store huller.

Ribe Stiftstidende bringer fra 1870'erne til 1914 næsten årlige smånotitser om hændelser på Ribe Folkemarked. En af spørgelisterne fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse, NEU, fra 1952 har endvidere under rubrikken “fæstemål og folkemarked” en del førstehåndsberetninger fra tjenestefolk, som selv har deltaget i folkemarkederne i slutningen af 1800-tallet. Ligeledes bidrager skudsmålsbøger, erindringsudgivelser, lokalhistorisk litteratur og Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fra 1826-44 til den kildemæssige mosaik.⁹ Den vigtigste gruppe af kilder til belysning af arbejdsvandring i det nittende århun-

drede findes dog i kirkebøgernes til- og afganglister sammenholdt med folketællingslisterne.

Således noterede skiftende præster i Husby i perioden 1816-1875 hver forsommer i kirkebøgernes afganglister et stort antal tjenestepiger og karle, som ønskede afgang fra sognet. Hvor de unge agtede sig hen, stod opført som “Slesvig”, “Holsteen”, “Sønden”, “Ribe Folkemarked”, “Ringkjøbing Folkemarked”, “Bygholm”, eller også opførtes navne på sogne i Sønderjylland. I dagene omkring Mikkelsdag, den 29. september, blev de samme unge igen ført ind i kirkebøgerne, denne gang i tilganglisterne.

Man anser generelt til- og afgangslisternes værdi som kilde til befolkningens indre vandring i forrige århundrede som mangelfulde, og de har ikke været særlig anvendt i mobilitetsforskningen. Problemerne omkring listernes pålidelighed er behandlet af Anna Thestrup i artiklen “Kirkebøgernes til- og afganglister”.¹⁰ Artiklens konklusioner har siden da stået uimodsagt. Hun kommer frem til, at 70-80% af tjenestefolkenes til- og afgang er registreret, og at de kan bruges som stikprøve ved undersøgelse af vandringers længde og hyppighed samt de vandrendes alder, køn og sociale forhold. Derimod egner listerne sig ikke til større statistiske opgørelser.

I forbindelse med de undersøgte arbejdsvandring fra Vestjylland må

listerne anses for det eneste kildemateriale, som kan afdække tjenestefolkenes vandringsmønstre i forbindelse med ikke-permanente flytninger efter arbejde. Selv om folketællingerne normalt anvendes til afdækning af befolkningens mobilitet, gør intervallerne på 5 år mellem hver tælling dem uegnede til studiet af flytninger af kortere varighed inden for 5-års intervallet. Således blev der i perioden 1845-1850 eksempelvis registreret 409 flytninger til og fra Husby sogn i til- og afgangslisterne. Heraf var de 336 flytninger i forbindelse med arbejde, hvor tjenestetyendet efter arbejdsperiodens ophør flyttede tilbage til udgangspunktet. Man kan også sige, at der var 168 dobbelte flytninger over sognegrænsen i forbindelse med arbejdsmæssige forhold i perioden 1845-1850 – et antal flytninger, som folketællingerne på ingen måde er i stand til at belyse.

Arbejdsvandrerens destinationer og rekrutteringsområder

Destination Sønderjylland. Ved at undersøge tilgangslisterne i de fire vestkystfogne: Sønder Nissum, Husby, Vedersø og Nysogn kan der tegnes et billede af, i hvilke områder i Sønderjylland arbejdsvandrerne fik arbejde.¹¹ De fire sognes tilgangslister er ikke komplette, men de er valgt som udgangspunkt for undersøgelsen, idet sognene lå langt fra destinationsområdet og havde en høj vandringshyppighed.

I de fire udvalgte fogne blev 330 tjene-

stefolk registreret som kommet fra Sønderjylland i perioden 1832-75.¹² Af disse var 33 opført som “kommet fra Holsteen”, 8 andre var opført under en uklar sogneangivelse med tilføjelsen Slesvig, og 3 var opført som kommet fra Als uden nærmere sogneangivelser. Kort nr. 1 viser, hvor de resterende 286 tjenestefolk har haft tjeneste i Sønderjylland.

Området strakte sig fra Kongeåen i nord til et bælte af fogne neden for den nuværende grænse. De fleste arbejdsvandrerne gik til de midtvestlige fogne oven for den nuværende grænse. Disse fogne var: Arrild, Døstrup, Brede, Nørre Løgum, Løgumkloster, Bedsted, Visby, Abild, Højst, Ravsted, Bjolderup, Hostrup, Burkal og Bylderup. Den østlige del af Sønderjylland blev ikke besøgt af de vestjyske tjenestefolk, bortset fra nogle få fogne omkring Åbenrå og enkelte fogne i nærheden af eller på Als.

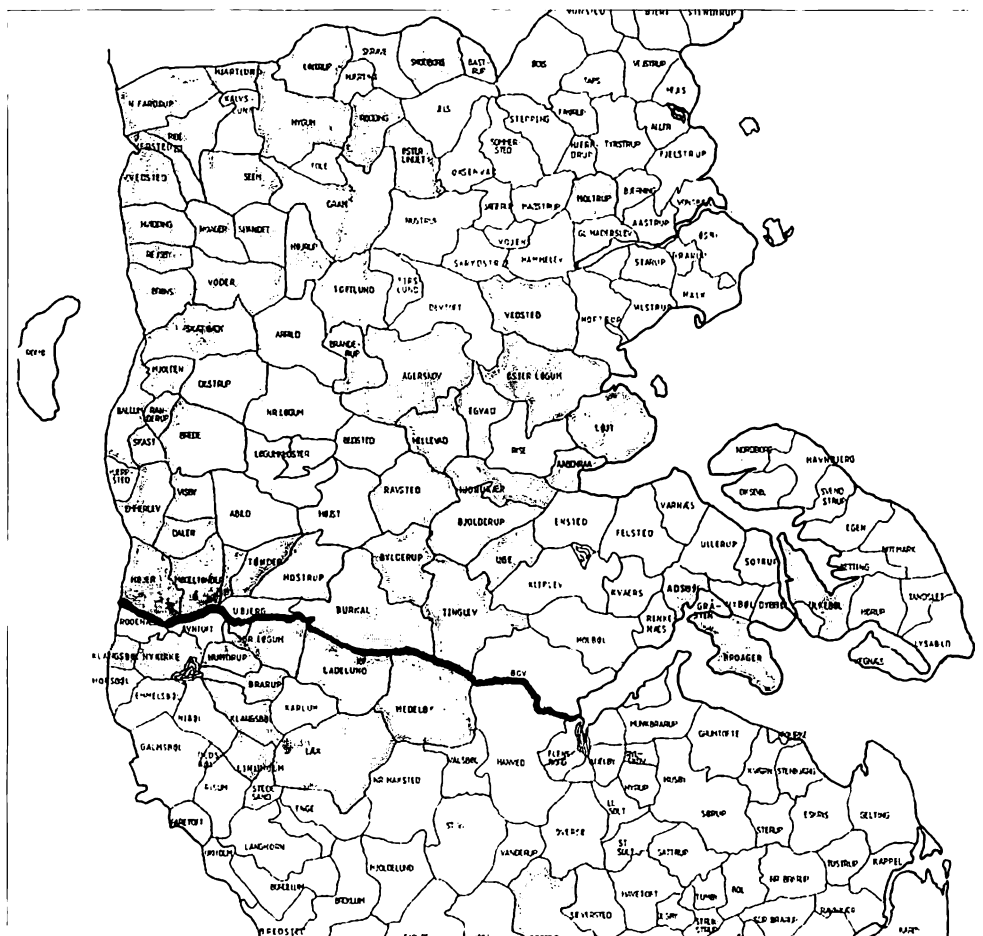
Rekrutteringsområde Vestjylland. Arbejdsvandrerne fra de fire vestkystfogne koncentrerede sig i Sønderjylland i midtvestområdet lige nord for den nuværende grænse. Derfor er det nærliggende at undersøge afgangslisterne fra dette område nøjere for at udlede, hvor stort et rekrutteringsområde arbejdsvandrerne kom fra. Afgangslisterne for Skærbæk, Døstrup, Ballum, Visby, Daler og Møgeltønder er undersøgt for årene 1816-75.¹³

300 personer blev registreret som af-

gået til områder i Ringkøbing og Ribe amter fra de seks sønderjyske sogne i den undersøgte periode. På kort nr. 2 er indtegnet, hvor arbejdsvandrerne gik til. I nogle tilfælde vil de anførte sogne ikke være tyendets hjemsgn, men et nyt arbejdssted. Det er ikke muligt at skelne, og man kan derfor

kun konstatere ud fra afganglisternes angivelser, at tyendet vandrede hjem til Vestjylland igen

Generelt kom der få arbejdsvandrerne fra hedesognene i begge amter. Mange arbejdsvandrerne kom fra sognene langs kysten, og derudover kom mange fra

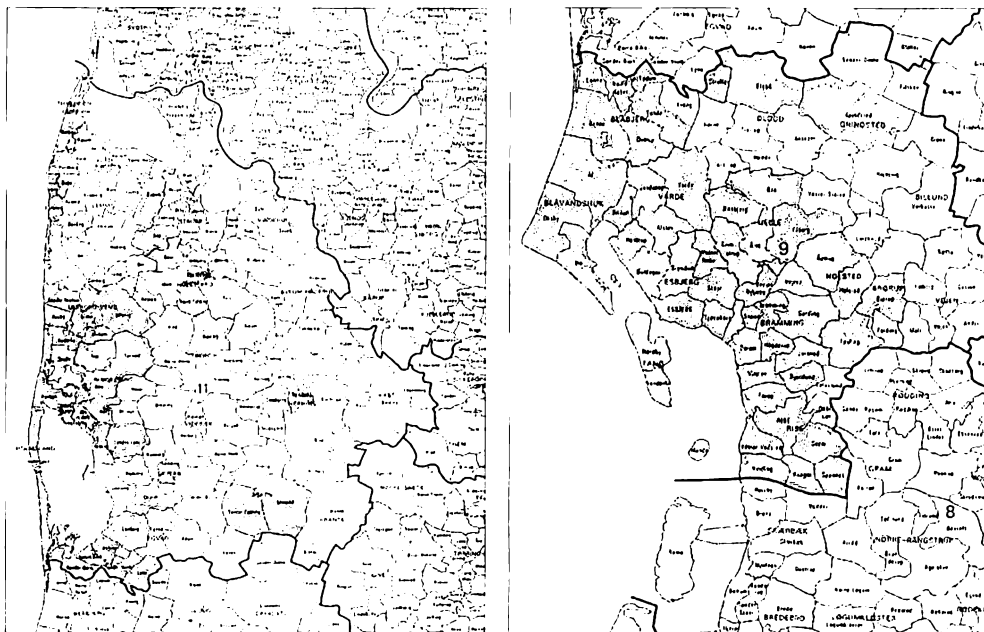
Kort 1. Destinationsområderne i Sønderjylland.

nabosognene til kystsognene. Sognene mellem Sønder Nissum og Ringkøbing fjord var godt repræsenteret i Ringkøbing amt. I dette amt kom enkelte vandrere endvidere fra sognene mellem Lemvig og Holstebro. Nogle enkelte arbejdsvandrere kom fra Thy og sogne på øen Mors. En del arbejdsvandrere kom endvidere fra sognene rundt om Ringkøbing fjord. I Ribe amt kom arbejdsvandrerne fra et bredt bælte af sogne beliggende fra kysten og ind i amtet. Fra Strellev, Ølgod og Grindsted kom der ligeledes nogle enkelte arbejdsvandrere.

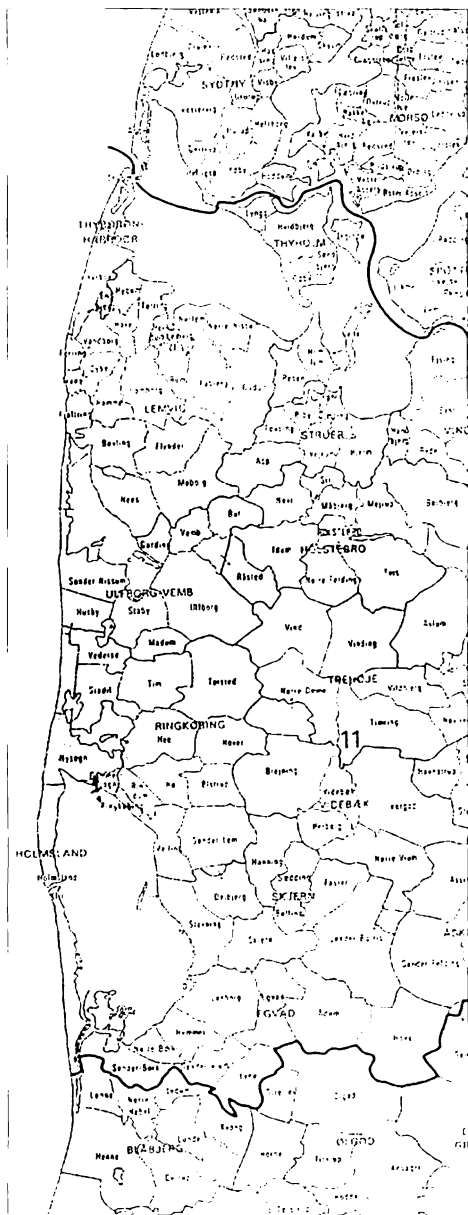
Østjylland – destination Bygholm. Sæ-

sonarbejdsvandringerne til Østjylland var fåtallige set i forhold til antallet af vandring til Sønderjylland. Alligevel vandrede en mindre procentdel af de unge vestjyder hvert år mod øst, hvor især godset Bygholm fra 1840'erne tiltrak en stor del af de unge, som frekventerede Ringkøbing Folkemarked.

I årene 1843-75 arbejdede i alt 555 arbejdsvandrere fra det vestjyske område på godset Bygholm. Arbejdsvandrerne til Bygholm gods kom med få undtagelser kun fra Ringkøbing amt. Hovedparten af Bygholms sæsonarbejdere kom fra området mellem

Kort 2. Rekrutteringsområder i Vestjylland med destination Sønderjylland.

Kort 3. Rekrutteringsområder i Ringkøbing amt med destination Bygholm gods.

Sønder Nissum, Ringkøbing fjord og kystsognene ned langs kysten til Henne sogn. Men en stor del af sæsonarbejderne kom også fra eng- og hedesognene nordvest for Sønder Nissum fjord – et område, hvor arbejdsvandring til Sønderjylland ikke var udbredt. Se kort nr. 3.

Rekrutteringsområdet for arbejdsvandrerne med destination sydpå var domineret af sognene langs kysten i både Ringkøbing og Ribe amter, hvorimod rekrutteringsområdet for arbejdsvandrerne til Bygholm gods viser et andet mønster med mange arbejdsvandrerne fra kyst, eng- og hedesognene omkring Sønder Nissum fjord: Ulfborg, Vemb, Råsted, Torsted, Madum og Staby.

Med udgangspunkt i Husby sogn

I perioden fra 1845 til 1875 blev der registreret 1413 afgang fra og 1262 tilgange til Husby sogn af tjenestefolk.¹⁵ I den anførte 30-års periode var tjenestefolkenes fraflytning fra sognet større end tilflytningen med en netto-udvandring på 151 personer. Alligevel vendte de fleste af sognets arbejdsvandrer tilbage eller blev erstattet af tilvandrede tjenestefolk fra de omkringliggende sogne. Hvert år opførtes omkring 30-50 personer som afgået fra eller tilgået til sognet.

Langt de fleste af disse flytninger kan karakteriseres som nærvandring, hvor tjenestefolkene tog tjeneste i nabosogne inden for en radius af 30-40

km. Fjernvandringerne udgjorde kun 10-40% af alle vandringerne, og pro- centsatsen varierede fra år til år. I perioden fra 1843 til 1848 vandrede lidt over 30% af det samlede antal tjenestefolk til Sønderjylland, hvor- imod krigsårene omkring 1848 betød et fald ned til ca. 10%. Efter krigen steg den procentdel, som vandrede til Sønderjylland, igen op til ca. 20-30%. Fra slutningen af 1840'erne be- gyndte en mindre del af de unge fra Husby at vandre til Østjylland, især til herregården Bygholm. Fra slut- ningen af 1850'erne blev andelen af unge, som foretog fjernvandring, mindre og mindre for i 1870'erne kun at udgøre nogle få procent af alle vandring.

Antallet af piger og karle fordelte sig jævnt. Pigerne havde en lige så høj grad af vandringshyppighed som kar- lene. Alligevel fremtræder en forskel, idet karlene igennem hele perioden 1816-1875 foretrak at vandre sydpå.

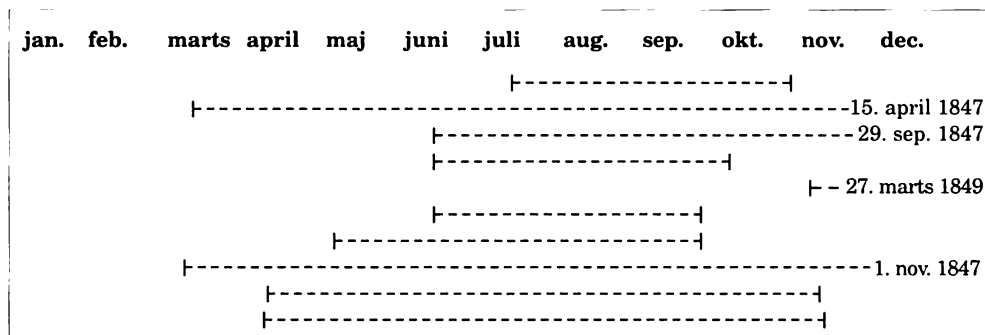
En stor del af pigerne begyndte derimod i 1840'erne at vandre østpå og brød der- med med den traditionelle vest-syd orienterede vandringstradition.

Med udgangspunkt i året 1846 er der på figur 1 indtegnet varigheden af tjene- stefolkenes ophold henholdsvis i Husby sogn, i den nærmeste omegn og på fjernere destinationer.

De kortere vandring fra Husby med ophold i den nærmeste omegn er ikke præget af noget bestemt tidsmønster, bortset fra at de fleste tager tjeneste i sommerhalvåret. Der er endvidere en del længere tjenesteforhold af mere end et års varighed iblandt denne gruppe. Tjenestefolkene, som ankom til Husby fra den nærmeste omegn, fik oftest tjeneste om sommeren, og her er der også en del længerevarende tje- nesteforhold.

Derimod viser de lange vandring til Sønderjylland og Østjylland et mar-

Figur 1. Vandringernes længde og tidspunkt på året.

a) Husby-tjenestefolkenes nærvandring til omegnen 1846.

kant anderledes mønster. Vandringerne syd- eller østpå foregik udelukkende i en periode fra midt i juni til omkring Mikkelsdag den 29. september.

Langs den jyske vestkyst er der relativt lavvandet i forhold til Nordsøen, og de dermed forbundne temperaturforskelle i vandet langs kysten sommer og vinter bevirker, at torskefisk går ind til kysten om vinteren og holder sig borte om sommeren.¹⁶ For kystens fiskerbønder betød dette med datidens teknologi, at fiskeriet blev kystnært og sæsonbetonet. Uden havnemuligheder var fiskerne nødsaget til at lade skibene gå ind og ud fra strandkanten. Skibene var små, lette og fladbundede, så de kunne trækkes op på stranden af skibets mandskab. De var derfor ikke egnede til sejlads langt til havs efter fisk. Når stimerne derfor gik langt til havs om sommeren, standsede hovedfiskeriet efter torskefisk.

Årets første store fiskerisæson startede først i april, når det værste vintervejr var overstået. Denne sæson sluttede omkring Sct. Hans, hvorefter en stille periode i fiskeriet efter rokker varede sommeren igennem. I slutningen af september omkring Mikkelsdag påbegyndtes efterårsfiskeriet, som varede til omkring juletid, hvor det kolde vintervejr umuliggjorde fiskeriet i årets tre første vintermåneder.

Det var almindeligt langs kysten, at fiskerne og esepigerne flyttede ud i klitterne i midlertidige fiskerboder,

når forårets fiskerisæson startede.¹⁷ Fiskerboderne tjente som bolig og arbejdssted. Til hvert havskib hørte et bådelaag bestående af en besætning på 6-7 mand og nogle esepiger. Bådelaget i fiskerboden udgjorde i fiskerisæsonen et arbejds-, bo- og spisefællesskab uafhængig af familien hjemme på gården eller husmandsstedet. I godt vejr arbejdede bådelaaget næsten i døgn drift.

For at blive optaget i et bådelaag måtte fiskeren udrede et lod. Nogle havkarle var ansat af en bonde, som betalte deres lod, eller også fiskede de for faderen. Hver fisker havde en esepige til hjælp. Hun var ansat af den fisker, hvis bakker hun ordnede. Da havfiskeriet foregik med liner med kroge, var det esepigens job at rede linerne op efter brug og sætte ny madding på krogene.

De unge havkarle og esepiger, som deltog i fiskeriet havde en årscyklus opdelt i tre arbejds- og bostedsforhold:

- Forår: deltagelse i fiskeriet og ophold i fiskerboder i klitterne.
- Sommer: arbejdsvandring til en anden egn og tjeneste i landbruget.
- Efterår og vinter: bosted hjemme hos forældrene og arbejde ved fiskeriet og som daglejer eller for pigernes vedkommende indtjening ved vævning eller syning.

Af de sytten tjenestefolk fra Husby sogn, som havde sommertjeneste i Sønderjylland eller Østjylland i 1846,

boede de seksten hos forældrene om vinteren. Kun en enkelt indgik i et nyt tjenesteforhold. Forældrenes hjem var vinterbasis, hvad enten pigen eller karlen kom fra et husmands- eller gårdmandshjem.

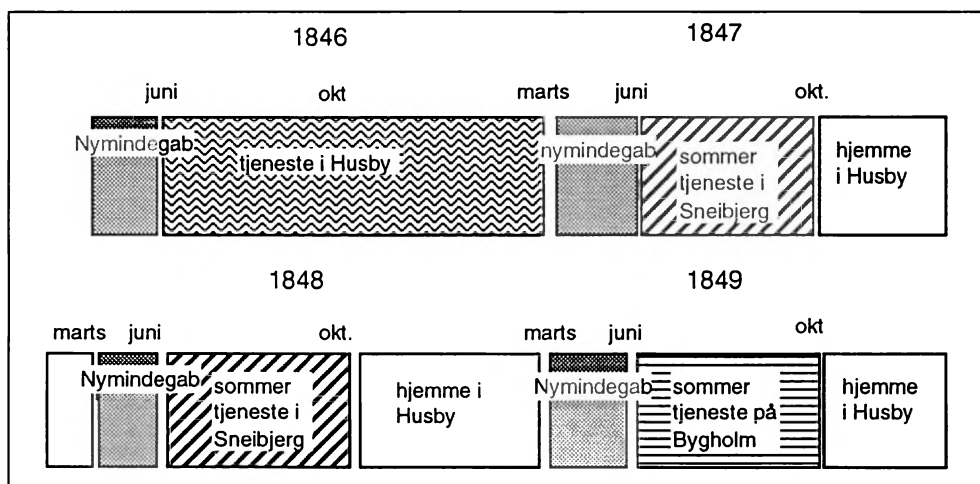
Fiskeriets betydning for vandringshyppigheden

I 1850 bestod Husby sogn af 47 gårde og 46 huse.¹⁸ Desuden havde sognet en præstegård, en degnebolig og et fattighus. Sognet havde 536 beboere.

Gårdmandsstanden udgjorde den største sociale gruppe med 211 voksne og hjemmeboende børn. Dernæst kom husmandsgruppen med 191 voksne og

hjemmeboende børn. En stor gruppe på 43 personer levede med aftægt som hovedindtægt. Gruppen af tjenestefolk var på 33 personer. Indsidderguppen var på 26 personer, og 14 personer var fattiglemmer. Derudover var der en gruppe på 18 personer, som bestod af præstens, degnens og en forpagters husholdninger.

De sociale forskelle mellem gårdmandsgruppen og husmandsgruppen var ikke markante. Mange gårdmænd måtte supplere indtægten fra gården med diverse bierhverv. I 1850 var kun 13 ud af sognets 47 gårdmænd heltidsbønder med landbruget som eneste indtægtskilde. Det var ganske

Figur 2. De fleste piger og karle i kystsognene havde en tredelt årscyklus som f.eks. Gjertrud Johanne Ferdinantsdatter Kirk fra Husby i perioden fra 1846 til 1850. Om vinteren tjente hun hos en gårdmand i Husby sogn eller boede hos stedfaderen. Hvert forår gik hun til Nymindegab i Lønne sogn for at deltage i fiskeriet som esepige for fisker Søren Mortensen. Om sommeren havde hun tjeneste på en proprietærgård i Sneibjerg sogn eller på Bygholm gods i Hatting sogn.

almindeligt for både gårdmænd og husmænd at have flere forskellige bierhverv. Følgende kombinationer sås ofte:

- Gårdmand, fisker og strand- og klitfoged
- gårdmand og fiskehandler
- gårdmand, fisker og håndværker
- husmand, fisker og håndværker
- husmand og fisker
- husmand og håndværker.

I alt fiskede 15 gårdmands- og 27 husmandshusstande, og deraf havde de 17 husstande deres hovedindtægt ved fiskeriet. Tæller man fiskehandler med som et bierhverv inden for fiskerieringen, var langt flere af sognets husstande involveret i fiskeriet. 10 gårdmænd og 1 husmand handlede med fisk. Over halvdelen af husstandene i Husby arbejdede derved med et fiskerirelateret erhverv.

I Husby blev 54 familier berørt af familiemedlemmers arbejdsvandringer til Sønderjylland eller Østjylland i perioden 1844-1875.¹⁹ Ud af de 536 personer, som ifølge folketællingen af 1850 boede i Husby, tog 137 personer af sted på fjernvandring. Det vil sige, at ca. 1/4 af sognets beboere havde oplevet vandringstraditionen på egen krop. I studiet af de 137 arbejdsvandrere kan det derfor være interessant at se på, hvilke familier de kom fra.

Ud af de 54 berørte familier var de 22 gårdmands-, de 29 husmands- og de 4 indsiddersfamilier. Af sognets 39 hus-

mandsfamilier var der kun 10 familier, som ikke havde arbejdsvandrende familiemedlemmer, hvorimod dette gjorde sig gældende for over halvdelen af gårdmandsfamilierne.

I 20 ud af de 29 berørte husmandsfamilier var faderen fisker. Samme tendens gør sig gældende i gårdmandsfamilierne. Ud af de 22 berørte gårdmandsfamilier havde 9 familier fiskeriet som bierhverv, og i 8 andre familier var husstandsoverhovedet involveret i fiskehandelen. Det kan derfor konstateres, at en tæt tilknytning til fiskeriet influerede stærkt på tendensen til at arbejdsvandre. Den arbejdsmæssige årsrytme, som styrede familier med tilknytning til fiskeriet, var i langt højere grad bestemt af fiskerisæsonerne end af landbrugsdriften. Disse husstande oplevede derfor et arbejdsoverskud i sommermånederne til forskel fra husstande med hovedindtægten fra landbruget. De husstande, som havde få eller ingen arbejdsvandrende familiemedlemmer, baserede sig primært på landbruget og havde dermed en arbejdskraftintensiv periode i sommermånederne.

Det viser sig endvidere, at husstande med mange arbejdsvandrende familiemedlemmer ofte var i en familiesituation med enten mange voksne hjemmeboende børn eller tyngende byrder fra bedsteforældre på aftægt. Der var endvidere også en overvægt af husstande med dårlige økonomiske forhold, hvor man var nødsaget til at

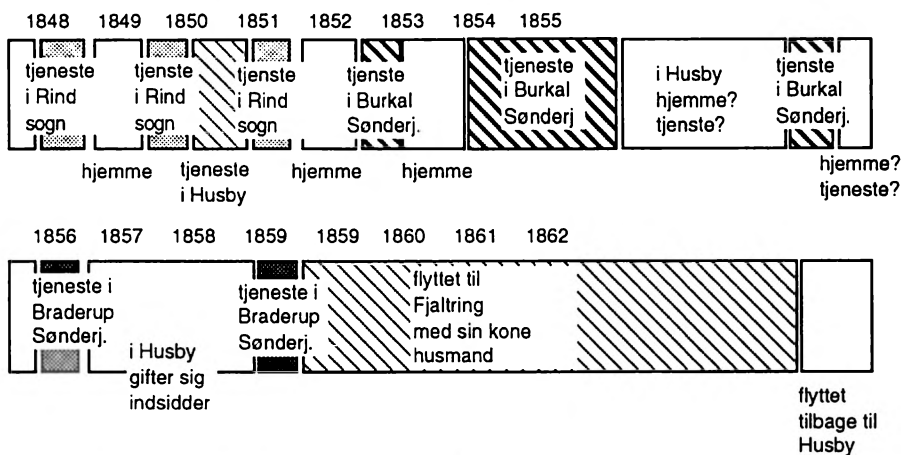
sende de unge ud i tjeneste. I enkelte husmandsfamilier og specielt i indsidderfamilier arbejdsvandrede husstandsoverhovedet således også.

Husstande med mange små børn og dermed et behov for eventuelle voksne hjemmeboende børns medvirken til husstandens drift undlod at sende familiemedlemmer ud på arbejdsvandring. På den måde undgik man at skulle ud og hyre fremmede tjenestefolk. I visse familier kan man derfor følge, hvorledes familiemedlemmernes arbejdsvandringsintensitet skifter i

forhold til familiens alderssammensætning i de enkelte tiår.

Arbejdsvandringerne var for langt de fleste en del af ungdomstiden, som man lagde bag sig, når man stiftede familie. Vandringerne blev en overgangsfase i livet. Det kan derfor i denne sammenhæng være interessant at se på vandrernes aldersfordeling og vandringshyppigheden.

Når man ser på aldersfordelingen mellem "nærvandrerne", som gik til sogne inden for en radius af 30-40 km, og

Figur 3. Niels Peder Nielsen Kirkeby, der blev født i Husby sogn i 1831, repræsenterer en gruppe af unge mænd, som vandrede mange år i træk. Hans far var husmand i Kirkeby, men tjente mest på fiskeriet, som Niels Peder hjalp ham med. Sommeren 1848 kom han ud at tjene i Rind sogn, hvor han tjente de følgende par år. I 1851 fik han sin første sommertjeneste i Sønderjylland, og helt til 1859 skulle han tage tjeneste dernede, en enkelt gang endda for et helt år. I 1857 giftede han sig og blev indsidder, men tog alligevel på sommertjeneste i Braderup sogn. Da han kom hjem flyttede familien til Fjaltring, hvor han slog sig ned som husmand. Her boede han en årrække, men 1862 flyttede familien tilbage til Husby igen.

“fjernvandrerne”, som vandrede til Sønderjylland og Østjylland, viser det sig, at vandringsmønstret for den enkelte ændrede sig med alderen. Til- og afgangslisterne for Husby i perioden 1845-1860 er blevet undersøgt for at finde gennemsnitsalderen på de vandrende.²⁰ Gennemsnitsalderen for vandrerne til den nærmeste omegn viser sig at være 22 år. For vandrerne til fjernere områder var gennemsnitsalderen 24 år.

Da enkelte ældre tjenestefolk på omkring de 50 år forstyrrer billedet af gennemsnitsalderen uforholdsmæssigt meget på grund af det lille talmateriale, som ligger til grund for undersøgelsen, er der endvidere foretaget en opgørelse over, hvilke aldre der var hyppigst repræsenteret i til- og afgangslisterne. Det viser sig her, at 14-18 var den mest almindelige alder for unge, der tog tjeneste i den nærmeste omegn, med 15 år som den hyppigste forekommende alder. Hvorimod de unge, som tog tjeneste i Sønder- og Østjylland normalt var en del ældre. Her var det mest almindeligt at tage tjeneste, når man var mellem 19 og 23 år, med 20 og 21 år som den hyppigst forekommende alder.

Det gennemsnitlige antal arbejdsvandringer for tjenestefolkene i Husby var 4-5 gange. Deraf var 1-2 af vandringerne “nærvandringer” og 3-4 “fjernvandringer”. Inden for disse tal viser der sig at være store variationer på 7-8 vandringer for nogle og en enkelt

vandring for andre. Ligeledes tog de fleste ikke regelmæssigt ud på vandring hvert år, hvorved vandringerne blev spredt over en periode på mange år for den enkelte. I gennemsnit havde tjenestefolkene en 6-årig periode, inden for hvilken de vandrede.

De fleste sluttede med at arbejdsvandre, når de blev gift, kunne overtage gård eller husmandsted fra forældrene eller nedsætte sig som indsider. De fleste arbejdsvandrere vendte tilbage til Husby for at etablere sig. Kun få blev ved med at arbejdsvandre, efter at de var blevet gift. Det forekom dog for enkelte husmænd og en del indsidere. Kvinderne sluttede altid med arbejdsvandringerne, når de blev gift. Piger, som derimod havde været uheldige og fået et uægte barn, måtte ofte efterlade barnet hos forældrene og tage af sted på arbejdsvandringer. Enkelte tjenestefolk blev ved med at arbejdsvandre til de blev 50-60 år.

Arbejdsvandring og folkemarked

For mange unge tjenestefolk blev arbejdsvandringen til “Sønden” deres livs oplevelse. Når fiskeriet sluttede, ventede den lange rejse til Ribe, spændingen på folkemarkedet og tjenestetiden på et ukendt sted i Sønderjylland.

Færden til arbejdsstedet fra hjemegnen kunne være ganske lang, især i en tidsalder, hvor tjenestefolk gik til og fra tjenestestedet. De unge, som agtede sig sydpå, fulgtes med kystens

fiskehandlere over Ringkøbing, Skjern og Varde til Ribe, hvor folkemarkedet fandt sted i forbindelse med Sct. Hans markedet i byen. I dag er der 102 km ad landevejen fra Ringkøbing til Ribe. Et alternativ til landevejen var at gå langs strandkanten ned over Holmslands klit, lade sig færge over ved Nymindegab, skrå ind over landet til Varde og derfra gå til Ribe. "De unge fulgtes så ad og gik Havside langs syd på til Slesvig som det hed den gang".²¹ Rejsen til og fra Ribe var normalt ikke inkluderet i fæstemålet.

Unge, som ønskede plads i Østjylland, tog til Ringkøbing Folkemarked, som blev holdt i forbindelse med Sct. Hans markedet der i byen.²² Efter at fæstemålet var indgået ved markedet, gik de unge tilbage til hjemstedet for at forberede turen, og nogle dage efter drog de af sted til tjenestestedet. "Da jeg var 19 Aar (1885), tog jeg til Folkemarked i Ringkøbing og der blev jeg fæstet af en Mand, som lejede 10 Karle og 7 Piger til Herregaarden Bygholm ved Horsens ... Lønningen var 115 Kroner samt fri Rejse hen og hjem, og desuden fri Læge og Medicin".²³ Det er uklart, hvilken rute de unge benyttede østpå. Der gik ingen større befærdet vej tværs over Jylland på dette tidspunkt. Arbejdsgiveren betalte for transport med vogn til og fra tjenestestedet, og det er nærliggende at se denne betaling i sammenhæng med, at der ikke var nogle traditionelle handelsveje tværs over Midtjylland. Et af incitamenterne for at få de unge

til at drage østover i stedet for den traditionelle vej sydpå kan blandt andet have været den fri rejse.

Etablering af kontakt mellem arbejdstagere og arbejdsgivere fra fysisk adskilte områder kan antage mange forskellige former. Den mest almindelige form før i tiden var brugen af omrejsende fæstemænd. I forbindelse med de vestjyske arbejdsvandringer havde folkemarkederne en central rolle i formidlingen af kontakten mellem tjenestefolk og arbejdsgivere. Kendetegnende for folkemarkederne var et ens mønster for kontaktetableringen. Der var et bestemt træffetidspunkt på året, de unge stillede sig op til skue på række, man tingede om lønnen og fæstemålet blev stadfæstet med penge i forskud.

Etablerede folkemarkeder har der været en del af i Danmark, men det er vanskeligt at opspore kilder til disse. Almindelige almanakker, som ellers har fortegnelser over de forskellige markeder hvert år, omtaler dem ikke.²⁴ Artikler af folkelivsforskere og lokalhistorikere, avisartikler og tilfældige kilder er derfor eneste grundlag for beskrivelsen af, hvor folkemarkederne foregik samt hvornår og hvordan.²⁵

Folkemarkederne i Ribe, Ringkøbing og Kolding var alle gamle og veletablerede. Karakteristisk for de tre folkemarkeder var deres placering i kalenderåret. Folkemarkederne i Ribe og Ringkøbing foregik i forbindelse med

Sct. Hans markedet en af de sidste uger i juni, hvor forårsfiskeriet ved vestkysten sluttede, og høhøsten i landbruget begyndte. Kolding Folkemarked derimod foregik omkring den 1. til 8. oktober, når tærskningen af kornet skulle påbegyndes. Tærskerkarlene ved Kolding Folkemarked kom fra nærliggende sogne og fra det sydvestjyske område: Ho, Oksby og Hjerting sogne.²⁶

Ud over disse tre byer i Jylland nævner August F. Schmidt folkemarkeder i Ålborg, Haderslev, Randers og Varde. Folkemarkederne i Randers og Varde er ikke verificeret af andre kilder. På øerne er der et vidnesbyrd om et folkemarked i Slagelse, som har været afholdt den 1. maj og den 1. november hvert år.

Folkemarkedet i Ribe foregik over flere dage, hvor de unge, efterhånden som de kom, blev fæstet bort. Mange af karlene og pigerne sov i lader og på lofter i Ribe til en meget lille betaling.²⁷

Ane Jensen, født i 1868 i Klegod ved Ringkøbing, gik i sin ungdom til Ribe Folkemarked og nedskrev siden sine indtryk som svar på NEUs spørgeskema: "Ved Folkemarkedet stille Karlene og Pigerne sig op på Torvet de kjente hinanden og kjente også til dem der søgte Folk, de tog så hinanden i Øjesyn og der handlede om Lønningen, når de blev enige fik den lejede 2 Kroner i Fæstepenge og Lejeren gav Kaffe med Brød til".

Ofte kendte mange af tjenestefolkene og bønderne hinanden. Man kunne som tjenestekarl få et godt ry i en af de sønderjyske landsbyer og havde derved let ved at få en ny plads. Ellers udvalgte bønderne efter udseendet, "udvalgte sig en solid og pæn Pige, der så ud til, at kunne bestille noget".²⁸

De fleste informanter gør opmærksom på, at det også var et valg fra tjenestefolkenes side. Således havde visse bønder et dårligt ry på markedet: "der var altid en eller anden paa Markedet, der vidste, hvem man skulde undgaa. Saa snart en Mand, der vanskelig kunde faa Tjenestefolk, nærmede sig Torvet, gik der en stille Hvisken fra den ene til den anden".²⁹ Alligevel er det et gennemgående træk blandt informanterne, at de fleste havde prøvet at være uheldige med pladsen. Ovenstående Ane Jensen bemærkede således om en af sine pladser: "jeg og Hunden, de havde, var lige meget regnet".

Lønningen tingede man om, og som det synlige symbol på fæstemålets indgåelse fik tyendet fæstepenge og bevertning med kaffe og kage – i Ribe på Weiss Stue. Derefter aftalte man at træffes senere på aftenen, da bonden så kunne få gjort sine ærinder, og den unge kunne få moret sig lidt ved Sct. Hans markedet, hvor der var alskens gøgl, dans og karruseller.³⁰ Sent på aftenen kørte tjenestetyendet med sin nye husbond hjem til sommerpladsen.

Prisfastsættelsen af lønningerne på folkemarkedet var underlagt svingende konjunkturer, udbud og efterspørgsel samt den forventede kvalitet af den udbudte vare.

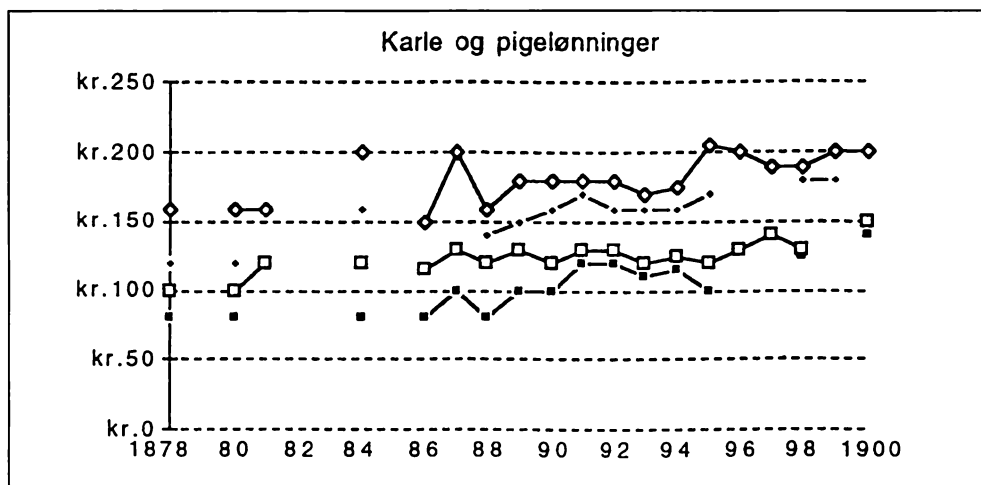
Den udbudte vare bestod af menneskelig arbejdskraft, og bønderne tog tjenestefolkene godt i øjesyn for at vurdere, hvor stærk og sej i arbejdet den enkelte kunne tænkes at være. Inden for det generelle lønniveau svingede priserne. Derfor nævnte *Ribe Stiftstidende* altid både maksimums- og minimumslønningerne indgået ved markedet. Små og svageligt udseende tjenestefolk måtte nøje sig med en lavere løn i forhold til andre, som så større og stærkere ud. Endvidere pruttede tjenestefolkene med bønderne om

tjenestelønnen, i lighed med alt andet salg på markedet, og her kunne gode talegaver og et kvikt hoved give en højere løn.

Det var ligeledes en fordel at komme tidligt til markedet fra fiskeriet derhjemme. Efterspørgslen efter tjenestefolk var altid størst ved markedets begyndelse, og i de år, hvor der var flere tjenestesøgende end der blev efterspurgt, hændte det ofte, at lønnen gik ned, efterhånden som dagene gik. I 1886 var lønnen f.eks. de første dage på Ribe Folkemarked op til 150 kr. for en sommertjeneste, hvorefter den gik ned til 100 kr. de sidste dage.³¹

I årene fra 1878 til 1900 er der oplysninger om sommerlønningerne i næ-

Figur 4. Karle- og pigelønninger ved Ribe Folkemarked i perioden 1878-1900.

- ◆ Maksimum - karlelønninger • Minimum - karlelønninger
- Maksimum - pigelønninger ■ Minimum - pigelønninger

sten alle år for karlene og pigerne på folkemarkedet i *Ribe Stiftstidende*. Minimums- og maksimumslønningerne er indtegnet på figur 4. Lønningerne viste udsving fra år til år, og for visse år fulgtes pige- og karlelønningerne ikke ad. Flere faktorer havde indflydelse på svingningerne i lønningerne. De varierende priser på landbrugsprodukterne influerede på lønniveauet, men sandsynligvis skal svingningerne i større grad begrundes i udbud og efterspørgsel ved markedet.³²

I året 1888, hvor lønningerne ved folkemarkedet gik ned på trods af pristigningerne på landbrugsprodukterne, skrev *Ribe Stiftstidende*, at der var kommet et stort antal tjenestesøgende til folkemarkedet. Sandsynligvis har der gået rygter om de overordentlig gode lønninger året før, og derfor kom der flere tjenestefolk til markedet end antallet af arbejdsgivere, og lønningerne blev presset ned. I 1891 gik karlenes minimumsløn helt op til 170 kr. Avisen oplyste, at der ikke var kommet så mange tjenestesøgende, som der var efterspørgsel efter.

I 1894, hvor priserne på landbrugsprodukter faldt, oplyste avisen, at folkemarkedet ikke havde været så godt besøgt af slesvigske bønder, hvorved mange tjenestekarle måtte rejse hjem igen uden at få plads. Året efter, hvor priserne igen gik op, og der var mange slesvigske bønder på markedet, havde rygtet åbenbart gået om det dårlige folkemarked året før. I alle tilfælde op-

lyste avisen, at der ikke var mødt karle og piger nok op i forhold til efterspørgslen, og lønningerne steg derfor markant for karlenes vedkommende.

I 1897 var der ifølge avisen for få piger i forhold til efterspørgslen, og deres lønninger steg. Året efter i 1897 var der mødt mange flere piger op, som forlangte høje lønninger, men “de have imidlertid faaet Lov til at stemme Fordringen betydeligt ned, da det vedvarende er smaat med Efterspørgslen”.

Lønningerne i forskellige landsdele

Generelt lå de sommerlønninger, der blev tilbudt på Ribe Folkemarked, højere end i andre dele af Jylland. Det skyldtes i høj grad, at ansættelsen kun gjaldt for sommerens spidsbelastningsperiode, hvor de sønderjyske bønder var i bekneb for folk. Ud fra amtsbeskrivelsernes oplysninger om tyendelønninger i 1830'erne er det muligt at sammenligne tjenestefolkenes lønninger i forskellige dele af landet.³³ Desværre er der ingen amtsbeskrivelser fra det sønderjyske område, men takket være statistikerens G. Hanssens arbejder fra 1830'erne kan man i grove træk lave en sammenligning mellem lønforholdene nord og syd for Kongeåen. Lønningsniveauet er indtegnet på tabel 1.

Ringkøbing amts sydlige del, hvilket vil sige området fra Nissum fjord og sydover til Ribe amt, havde lave lønninger. Fra dette område kom mange

af de vestjyske arbejdsvandrere. Et stærkt incitament for arbejdsvandrerne må søges i de højere lønninger sydpå. Sommerlønningerne i Ribe amt lå i underkanten af en hel årsløn for en karl eller en pige i den sydlige del af Ringkøbing amt, altså en høj løn for en kort, men arbejdsintensiv periode. Til gengæld betød sommerarbejdet, at man selv måtte betale kosten i vinterhalvåret, og det ville betyde et væsentligt problem for mange tjenestefolk, som så kom til at ligge forældrene til byrde om vinteren.

Ud over pengeløn var faktorer som kost og naturalier i tjenesten af stor betydning for tjenestefolkene. Dalgas

skriver om Vejle amt, at bønderne på den sydlige side af Kongeåen havde lettest ved at få folk, både fordi lønnen var højere, og endvidere fordi kosten var bedre. Han skriver også, at den afsmittende virkning fra de højere lønninger i Sønderjylland var skyld i, at Vejle amts sydlige del havde højere lønninger end den nordlige del. Det samme forhold gjorde sig gældende for dele af Ribe amt, hvor han mente, bønderne betalte alt for høje lønninger for at holde på tjenestefolkene. Fra Ringkøbing amt meddeler Hald derimod, at lønningerne var faldet. Bønderne ville i dette område hellere spare på lønudgifterne og lade arbejdet hvile end betale højere løn.

Tabel 1. Tyendets helårslønninger i forskellige egne 1826-1833 og sommerlønninger i Ribe amt 1833.

Tyendets helårslønninger i forskellige egne 1826-1833			
	1. karl/avlskar min-mak rdl.	Tjenestekarl min-mak rdl.	Tjenestepige min-mak rdl.
Ringkøbing amt nordlige del		10 - 16	10 - 14
Ringkøbing amt sydlige del		12 - 14	8 - 10
Ribe amt		12 - 16	8 - 14
Vejle amt nordlige del		12 - 16	8 - 12
Vejle amt sydlige del		14 - 16	10 - 14
Haderslev amt	30 - 40		12 - 16
Ballum sogn	20 - 30	12 - 15	10 - 15
Tyendets sommerlønninger i Ribe amt 1833			
		Tjenestekarl	Tjenestepige
Sommerløn i Ribe amt		10 rdl.	8 rdl.

Statistisk Departement offentliggjorde i 1899 en undersøgelse over tyendelønninger i landbruget 1897. Undersøgelsen dækkede hele det daværende Danmark. For området syd for Kongeåen har Alfred Wübbena udarbejdet en oversigt over lønningerne for tjenestefolk i året 1897.³⁴

Helårslønningerne i Sønderjylland lå væsentligt højere end lønningerne nord for Kongeåen i 1897, som det ses i tabel 2. Således lå minimumslønningerne i landsdelen højere end gennem-

snitslønningerne nordpå. Især lå tjenestepigernes helårslønninger på et meget højt niveau i Tønder amt, også set i forhold til Haderslev og Sønderborg amter. I den vestlige del af Sønderjylland var efterspørgslen efter tjenestepiger særlig mærkbar, hvad *Ribe Stiftstidende* også gentagne gange kommenterer i forbindelse med folkemarkedet.³⁵

Sommerlønningerne ved Ribe Folkemarked lå højt i forhold til andre landsdele, hvorimod forskellen på løn-

Tabel 2. Tyendets helårslønninger og sommerlønninger i forskellige egne i 1897.

Tyendets helårslønninger i forskellige egne i 1897		
	Tjenestekarl	Tjenestepige
Ringkøbing amt	239 kr.	131 kr.
Vejle amt	227 kr.	141 kr.
Ribe amt	255 kr.	150 kr.
	min-mak	min-mak
Haderslev amt	231-355 kr.	115-187 kr.
Sønderborg amt	249- kr.	160-178 kr.
Tønder amt	328- kr.	178- kr.
Tyendets sommerlønninger i forskellige egne i 1897		
	Tjenestekarl	Tjenestepige
	gennemsnit	gennemsnit
Ringkøbing amt	180 kr.	85 kr.
Vejle amt	147 kr.	95 kr.
Ribe amt	170 kr.	100 kr.
Sommerlønninger ved Ribe Folkemarked	maksimum	maksimum
	190 kr.	190 kr.

ningerne mellem de forskellige landsdele nord for Kongeåen var ved at blive udlignet. Vejle amt havde således lave karlelønninger både i forhold til Ribe og Ringkøbing amter. Vestjylland var ikke længere et decideret lavtlønsområde for tjenestekarle.

Efter 1900 steg sommerlønningerne konstant.³⁶ Fra maksimumslønninger for karle på 200 kr. og for piger på 150 kr. i 1900 steg karlenes lønninger til 350 kr. og pigernes til 250 kr. i 1914. Tjenestefolkenes forventninger til sommerindtjeningen lå på et meget højt niveau. De unge forlangte den løn, de mente, at de var værd, og accepterede ikke lavere løn. Nogle bønder måtte således i 1909 og 1911 forlade folkemarkedet med uforrettet sag, da de ikke ville betale den løn, der blev forlangt. Vestkystfiskerne ville ikke gå for en lav løn, idet de "ræsonere som saa, de Penge kan vi altid tjene hjemme".

Tjeneste i Sønden

De vestjyske arbejdsvandrere fik arbejde ved landbruget. For karlene betød det en lang sommer med markarbejde, især høslætten var arbejdskrævende, og dertil kom det tunge arbejde med merglen eller tørven. Pigerne arbejdede både inde og ude, det var blandt andet deres arbejde at malke køerne og rive høet, stakke det og læsse det på vognene. Det blev lange og anstrengende dage med få timers søvn og kort fritid

At arbejdet var hårdt og tungt vidner mange udsagn om:³⁷ "det var den værste Plads, jeg nogensinde har haft"; "Når det var forbi med Høslætten, gravede vi Mergel i Engene på Akkord, men det var et forfærdeligt Arbejde ..."; "Det var Karlen og mig, der maatte bære de mange Stakke. Naar jeg tænker paa det, synes jeg, at jeg kan mærke det endnu i mine Arme. Jeg var segnefærdig af Træthed". De unge fra Vestjylland var ellers vant til hårdt arbejde. Klitbokarlene havde ry som gode "slættere", da de var vant til at slå kort græs i hjemegnen.

Forholdene for arbejdsvandrere fra Vestjylland var generelt gode på trods af forskelle fra gård til gård. Især kommer det frem, når man sammenligner de danske sæsonarbejders arbejds- og boforhold med forholdene for polske, svenske og tyske sæsonarbejdere og vagabonderende løsarbejdere i det slesvig-holstenske område.³⁸ De danske tjenestefolk fik oftest ansættelse på middelstore gårde. De spiste sammen med familien og blev behandlet som almindelige tjenestefolk fra egnen. Enkelte fik ansættelse hos proprietærer eller på herregårde. Her var afstanden mellem tyendet og herskabet større, og tjenestefolkene spiste i folkestuen. Boligforholdene var som regel dårlige selv på de gode gårde. Karlene sov i et kammer i hestestalden. "Man kan tænke sig, hvordan det lugtede i Kammeret bag den utætte Dør ..." Men maden var ofte bedre end på hjemegnen.³⁹

Et element af social indignation kommer ofte frem i erindringerne. Således virker det, som om husbondens attitude til tjenestefolkene og deres arbejde har virket enten i positiv eller i negativ retning. På nogle gårde blev tjenestefolkene kun behandlet som en nødvendig arbejdskraft, som arbejdsgiveren ikke involverede sig personligt i: "Adskillige Steder var det ellers saadan, at Sommerkarlen var en ukendt Person, saa snart han havde faaet Lønnen og rejst fra Gaarden". I de pladser, hvor tjenestefolkene var overladt til sig selv i det anstrengende høstarbejde, var holdningen mest negativ.

Men et anstrengende arbejde kunne opvejes af almindelig medmenneskelig interesse fra bondens side: "Det var en god Plads, jeg havde denne Sommer, selv i de allertravleste Dage følte man Lyst til at gøre sit yderste, og det var fordi, vi Tjenestefolk i Hjemmet blev behandlet som Mennesker og ikke som et nødvendigt Onde". På de gode tjenestesteder behandlede man tjenestefolkene godt, og det hændte, at en tjenestepige eller karl blev på samme gård i mange år, før de vendte tilbage til hjemegnen. Ane Jensen fra Klegod havde haft nogle dårlige sommerpladser, før hun fik ansættelse på en gård i nærheden af Vojens. På denne gård blev tjenestefolkene behandlet godt. "Der var heller aldrig Lås for noget i Køkkenet eller Spisekammeret". Ane blev der i 3 år, før hun tog hjem og giftede sig.

De danske arbejdsvandrerers kontaktflade i Sønderjylland bestod af gårdfamilien, de andre tjenestefolk på gården og andre piger og karle i landsbyen. Om aftenen blev der tid til at gå ud og træffe andre unge. Der kunne også udvikle sig kæresteforhold til andre arbejdsvandrere eller fastboende.

Folketællingslisterne for 1845 for Døstrup, Visby, Daler og Møgeltønder er blevet anvendt til at klarlægge slægtsforbindelser til det vestjyske område.¹⁰ Data om indgiftede og/eller bosiddende vestjyder er undersøgt, idet oplysningerne både kan fortælle noget om arbejdsvandrerens fødested og hvilke sociale lag, disse personer er kommet ind i på det nye hjemsted i Sønderjylland.

I de fire undersøgte sogne boede der 2590 personer den 1. februar 1845. Deraf var de 110 personer født i sogne i Ringkøbing og Ribe amter. 55 personer ud af disse var registrerede som tjenestefolk og må derfor regnes som ikke-fastboende. De resterende 55 personer var enten karakteriseret som "husmand", "gårdmand", "kone", "enke" eller "inderste".

De 55 personer kom fra følgende sogne i Ringkøbing amt: Fjaltring, Flynder, Sønder Nissum, Staby, Husby, Stadil, Vedersø, Ringkøbing, Lønborg, Hemmet, Nørre Bork og Sønder Bork. Fra Ribe amt: Lønne, Henne, Ål, Oksby, Ho, Lunde, Guldager og Sønderho på Fanø. Især kom

mange af de bosiddende fra Henne og Guldager sogne. De vestjyske arbejds-vandringer har derfor uden tvivl bi-draget til ægteskabelige forbindelser mellem unge vestjyder og unge fra sog-nene i Sønderjylland.

I tabel 3 ses fordelingen af tilflyttere. En overvejende del af de bosiddende tilflyttere var kvinder. Dette skal ses i forhold til, at lidt flere mænd end kvinder arbejdsvandrede til Sønderjyl-land. Alligevel var kvinderne en større potentiel tilflyttergruppe end mændene. Sønnerne overtog oftere gård eller husmandssted efter forældrene end døtrene. Kvinderne blev den mobile part i forbindelse med vielser.

Langt de fleste tilflyttere fra Vestjyl-land havnede i de lavere sociale lag. 27 kvinder var husmandskoner og 11 mænd var husmænd; 8 personer ernærede sig som almisselemmer og inderster. Tilflytterne kom som arbejds-vandrende tjenestefolk til egnen, og de fleste potentielle kæresten har været

inden for samme sociale lag. Alligevel er der blandt de bosiddende 5 gård-mandskoner og 3 gårdmænd. Hvad gårdmændene angår, har de enten købt eller giftet sig til gården.

Sprogforholdene i Sønderjylland fik betydning for de vestjyske arbejds-vandrerens udbredelsesområde. Syd for områder med dansktalende bønder var der meget få vestjyske arbejds-vandrere. Det er uklart, hvorledes arbejdsvandrerens fordeling på dansk-sindede og tysksindede gårde har væ-ret. Nogle af arbejdsvandrerne beteg-ner f.eks. arbejdsgiveren som "tysk" eller fortæller, at familien snakkede tysk indbyrdes.¹¹

De politiske forhold i Sønderjylland og kampen for at vedligeholde forbin-delsen til Danmark fik muligvis be-tydning for efterspørgslen efter dan-ske tjenestefolk efter krigen 1864. Det nævnes i beretningerne, at især de danske tjenestefolk var eftertrag-tede af de sønderjyske bønder. Som en

Tabel 3. De bosiddende fra Vestjylland fordelt efter socialgruppe.

	Kvinder	Mænd	
Gårdmænd	5	3	
Husmænd	27	11	
Almisselemmer	2	1	
Inderster	2	3	
Værtshusholder		1	
I alt	36	19	= 55

af informanterne udtrykker det: "særlig de sidstnævnte (sønderjyder), der så ligesom noget stort i, at kunne få en sådan dejlig Pige, hjemme fra deres gamle Land".

De danske tjenestefolk har muligvis udfyldt en rolle som en national markering for nogle af de dansksindede gårdejere. I Köllerperioden (1897-1903) blev danske tjenestefolk i Sønderjylland udsat for politisk chikane fra de tyske myndigheder.⁴² I efteråret 1898 blev ca. 300 danske undersåtter udvist, heriblandt en del tjenestefolk. I alt løb udvisningerne i Köllertiden op i et antal på mellem 800 og 1000 personer.

Udvisningerne fik antagelig store konsekvenser for udbuddet af de danske sæsonarbejdsvandrere. Den 12. februar 1900 annoncerede Landwirtschaftlicher Verein i Tønder om oprettelsen af folkemarkeder der i byen hvert år.⁴³ De tysksindede bønder var i lige så høj grad ramt af manglen på tjenestefolk som de dansksindede. Afholdelsen af folkemarkedet blev ingen succes. Der indfandt sig kun få karle, som forlangte meget høje lønninger. *Ribe Stiftstidende* beskrev folkemarkedet i Tønder i 1901 som "Et Folkemarked uden Folk". Avisen undlod ikke at hovere over de tyske bønder, som var ramt af egen politik, og hævdede, at der slet ikke havde indfundet sig nogen tjenestefolk – ikke engang en lille tjenestedreng!

Bygholm gods

Fra Husby sogn var antallet af vandringer til Østjylland som nævnt fåtallige i forhold til antallet af vandringer sydpå.⁴⁴ I 1840'erne begyndte de første unge at vandre østover fra sognet. Efter ca. 1865 begyndte antallet af arbejdsvandringer til Sønderjylland at dale, hvorimod antallet af arbejdsvandringer til Østjylland holdt sig stabilt.

Kønsfordelingen var forskellig for de to destinationsområder. Karlene var i overtal, når det gjaldt arbejdsvandringerne til Sønderjylland. Karlelønningerne var lavere i Østjylland end i Sønderjylland. Derimod var arbejdsvandringerne til Østjylland domineret af pigerne. Arbejdet på de østjyske herregårde bestod i malkning og arbejde i kostalden samt markarbejde. Der var behov for et stort antal piger, og de blev rekrutteret på Ringkøbing Folkemarked. Som regel fik flere unge piger arbejde samtidig, og dermed kunne flere piger følges ad sammen. Befordringen til tjenestestedet blev endvidere betalt, og den tryghed, de opnåede igennem dette, opvejede sandsynligvis de langt højere lønninger, de kunne opnå i Sønderjylland, hvor de efter fæsteindgåelsen var overladt til sig selv på et fremmed sted.

Etableringen af kontakten mellem Bygholm gods og arbejdstagerne i det vestjyske har sin helt egen historie. Den 28. april 1842 flyttede Hans Christian Ægidius med hustruen

Emilie, deres fire børn og en plejedatter fra herregården Nørre Vosborg i Ulfborg sogn ved Sønder Nissum fjord til Bygholm gods ved Horsens.⁴⁵ Han skulle her tiltræde sin nye stilling som forvalter ved godset og arbejde under August Theodor Schütte.⁴⁶ Denne havde i 1835 købt godset af staten og beholdt det til sin død 1870. Godsets drift havde siden 1713 hovedsagelig været baseret på malkekvæg, en linie som blev ført videre af den nye godsejer med omkring 400 malkekøer og ca. 100 stk. ungvæg. Godset var stort med en høavl på ca. 1000 læs hø, og derudover dyrkedes der kartofler, raps og hvede. Schütte var en dygtig landmand. Han opførte en ny mejeribygning og nyopførte teglværket, som nogle år beskæftigede op til 40 arbejdere om sommeren.

Godsets drift var meget arbejdskrævende, og meget af arbejdet var sæsonbestemt, eksempelvis markarbejdet og teglværkets drift. Det er her forvalteren fra Nørre Vosborg kommer ind i billedet. Før 1842 rekruttede godset sin sæsonarbejdsstyrke fra den nærmeste omegn.⁴⁷ Men allerede i 1843 kom 4 tjenestefolk fra Ulfborg sogn og 1 fra Råsted sogn for at tage sommertjeneste ved godset. I 1844 var antallet af tjenestefolk steget til 17, og derefter kom et stort antal vestjyske arbejdsvandrere til godset hvert år. En enkelt person i en nøglestilling kunne således starte en bølge af arbejdsvandringer over flere tiår. Forbindelsesledet mellem to landsdele var etableret.

I årene 1843-1875 blev i alt 555 arbejdsvandrere fra det vestjyske område registreret i Hatting sogns til- og afganglister. Bygholm gods fandt ikke kun sine arbejdstagere fra det vestjyske område, men importerede også svenske sæsonarbejdsvandrere i årene 1855 og 1856 i lighed med andre østjyske herregårde.⁴⁸

Fra 1843 til 1850 var langt de fleste arbejdsvandrere fra eng- og hede-sognene omkring Sønder Nissum fjord: Ulfborg, Vemb, Råsted, Torsted, Madum og Staby. Efter 1850 begyndte en større del af arbejdsvandrerne at komme fra kystsognene: Sønder Nissum, Husby, Vedersø og Holmsland klit. Omlægningen i landbruget til en mere intensiv drift og hedeopdyrkingen fra midten af århundredet betød, at der i langt højere grad blev brug for landarbejdere og tjenestefolk i hede- og engsognene, hvorved rekrutteringen herfra mindske­des betydeligt. Langs kysten var forandringerne i landbruget derimod mindre. I en bevaret tyendeprotokol fra Holmsland klit 1876-77 og 1891 fremgår det, at pigerne fra klitten stadig deltog i arbejdsvandringer til Bygholm i slutningen af 1800-tallet.⁴⁹

Forholdene på Bygholm gods kunne være barske. På godset arbejdede mange forskellige folk, deriblandt de såkaldte herregårdsbørster, som havde vanskeligheder ved at få arbejde hos almindelige bønder. En informant fortæller, at enhver fik at vide, "at de skulle passe

sig selv og sine Penge”.⁵⁰ En gang imellem kunne der opstå slagsmål, og pigerne kunne komme i dårligt selskab og blive med barn. Else Marie Poulsdatter Kjær foregav f.eks. at være syg, da hun i foråret 1846 kom tilbage til Fjaltring fra Bygholm, men “befandtse siden frugtsommelig” med præstens ord.⁵¹ Kusken på Bygholm blev udlagt som faderen. De fleste tjenestepiger arbejdede kun en enkelt sommer på Bygholm, men selv om miljøet kunne være hårdt, vendte nogle af arbejdsvandrerne tilbage igen 2-3 gange.

Afslutningen på arbejds- vandringerne

Kolding Folkemarked blev ophævet i 1909 efter en beslutning i byrådet.⁵² Det er uvist, hvornår Ringkøbing Folkemarked sluttede. Den sidste kilde med reference til markedet er fra 1895.⁵³ Ribe Folkemarked overlevede århundredskiftet, men mistede efterhånden fuldstændig sin betydning på trods af konstant stigende efterspørgsel efter tjenestefolk ved markedet og de deraf følgende høje sommerlønninger.

I 1905 skrev *Ribe Stiftstidende*, at der kun var mødt ca. 50 karle og piger op på folkemarkedet.⁵⁴ I 1914 havde avisen et nostalgisk indlæg om folkemarkedet før i tiden: “For nogle Aar siden kunde man se flokke af Karle og Piger paa en Snes Stykker med hinanden under Armen drage smaa-syngende gennem Gaden ved Aftens-tid, men ogsaa dette er nu bleven en

Overlevering, og naar undtages paa ‘Weiss Stue’ mærkes det næsten ikke, at det er Folkemarked”. Ribe Folkemarked fik nådestødet med starten på 1. verdenskrig og den dermed følgende lukning af den dansk-tyske grænse.

Haderslev Folkemarked eksisterede som en enlig svale nogle tiår endnu. To informanter har overværet dette marked i 1930’erne. Folkemarkedet fandt sted den 1. november på torvet i byen, hvor der stod en mindre flok tjenestefolk med al deres bagage. Bønderne spadserede rundt “med tommelfingrene godt placeret i armhulerne i den uundværlige vest” og forhørte sig hos tyendet om, hvad de kunne, og ikke mindst om, hvilken løn de skulle have.⁵⁵ Begge informanterne opfattede folkemarkedet som noget specielt for Haderslev, hvor man holdt på “gamle skikke”.

Den store økonomiske fremgang og de teknologiske forbedringer inden for landbruget medførte, at mange med fiskeriet som bierhverv i kystområderne valgte landbruget som hovedbeskæftigelse og opgav fiskeriet. Samtidig ændredes forudsætningerne for at drive fiskeri væsentligt, hvorved tidligere tiders fiskerbønder med en meget varieret årscyklus både inden for fiskeriet og landbruget blev fisker på helårsbasis.

Det kystnære fiskeri fra strandkanten havde sat stærke begrænsninger for

en egentlig udvikling inden for fiskerierhvervet. Det traditionelle fiskeri var sæsonbetonet med meget arbejdskraftintensive perioder i foråret og efteråret og en stille periode om sommeren og i de kolde vintermåneder. Pauserne i fiskeriet udnyttedes af den enkelte husstand til at drive landbrug og diverse bierhverv, og de unge fiskerkarle og esepiger arbejdsvandrede i stort antal til andre egne for at søge et udkomme i sommerens lediggangspriode.

Allerede omkring 1870 begyndte engelske og tyske bomtrawl-fiskere at fiske langs den jyske vestkyst efter rødspætter.⁵⁶ Vestjyske fiskere fik hyre på de engelske trawlere, hvorved dette fiskeri blev kendt. I 1887 kom Frederikshavnerfiskere ned til Horns rev med den nye snurrevodsteknologi, og dermed begyndte de nye tider for alvor. Hvor man før havde manglet teknologi, kapital og afsætnings- og havnemuligheder, betød anlæggelsen af Esbjerg havn i 1870'erne endvidere store ændringer for hele erhvervet. Rødspætten, som der før ikke var blevet fisket meget efter, kunne nu indfanges og afsættes i stor målestok fra Esbjerg. Snurrevodsfiskeriet foregik om sommeren, og dermed kunne fiskeriet udvikle sig til et helårserhverv.

I begyndelsen af snurrevodsfiskeriets indførelse i 1890'erne bibeholdt de unge fiskerkarle fra kysten den traditionelle tredobbelte årscyklus, dog med den forskel, at sommersæsonen

nu foregik ved snurrevodsfiskeriet fra Esbjerg. For esepigerne ændrede forholdene sig ligeledes. Mange fik arbejde som tjenestepige i landbruget derhjemme på helårsbasis eller flyttede til Esbjerg, hvor krogfiskeriet havde en kort opblomstring efter 1900.

Omkring århundredskiftet var alternativerne til arbejdsvandringerne mange og indtjeningen god i det vestjyske. Fiskerflåden i Esbjerg voksede år for år, og en stor del af kystens unge flyttede derfor efterhånden permanent til byen for at skaffe sig et udkomme ved fiskerierhvervet på helårsbasis.

Inden for mobilitetsforskningen diskuteres det livligt, hvilke pull- and push-faktorer, som får folk ud på vandring. Hvad de vestjyske arbejdsvandrere angår, kan det konstateres, at der i hele den undersøgte periode var en stor efterspørgsel efter sæsonarbejdsvandrere på destinationsstederne i Sønderjylland og Østjylland, og at sommerlønningerne lå på et væsentlig højere niveau end lønningerne på hjemegnen. Altsammen væsentlige pull-faktorer, som tiltrak de unge arbejdsvandrere.

Alligevel sygnede vandringstraditionen hen i slutningen af forrige århundrede, og det skyldtes i væsentlig grad ændringer i de push-faktorer, som på hjemegnen havde skubbet de unge ud på årlige vandring. Disse push-faktorer havde i væsentlig grad baggrund i økologiske, teknologiske og

økonomiske forhold på hjemegnen, som skabte en meget differentieret årscyklus med et stort arbejdskraftoverskud om sommeren af unge, som havde få alternative indtjeningsmuligheder til arbejdsvandringene.

Da de hjemlige push-faktorer ændrede sig med forøgede muligheder for helårsbeskæftigelse og en stabil og god indtjening, ophørte traditionen med årlige arbejdsvandring.

NOTER

1. Artiklen er skrevet med udgangspunkt i mit speciale fra Århus Universitet 1992: *"De drog til Sønden". Vestjyske arbejdsvandring i det nittende århundrede*. Med hensyn til de i artiklen anvendte kildegrupper betegnes destinationsområdet for arbejdsvandrerne både som Slesvig og Holsten. Et område, som strakte sig fra Kongeåen i nord til sognene lige syd for den nuværende dansk-tyske grænse. I artiklen vil området blive benævnt "Sønderjylland".
2. En indføring til den teoretiske diskussion findes i Kristian Hvidt: *Flugten til Amerika eller Drivkræfterne i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*, København 1971, s. 47-58.
3. Præsteindberetning for Husby og Sønder Nissum sogne 1768, Præsteindberetninger til Biskop J. Bloch, 1766-1769, arkivsignatur C4 775.F. Folketællingslister for Husby sogn og kirkebøgerne for Husby sogn 1816-1875, Landsarkivet for Nørrejylland. Især præsten Ludvig Feilberg (1843-50) giver meget detaljerede tillægsplysninger om hvert enkelt sognebarn både i til- og afgangslisterne for Husby 1843-50 og i folketællingslisten 1850 for Husby sogn.
4. Torben Agersnap: "Studier over indre vandring i Danmark", *Acta Jutlandica*, (Aarskrift for Aarhus Universitet XXIV Supplementum B), København 1952, s. 1-78; *Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890*, red. Hans Chr. Johansen, Odense 1976; Ole Degn: "Båndet, der delvis bandt. Mobiliteten i stavnsbåndstiden set ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland", *Bol og By*. *Landbohistorisk tidsskrift* 1988:1, s. 32-54.
5. Riber Stiftsamt Kopibog over udgåede breve 1702, s. 74-75, Landsarkivet for Nørrejylland.
6. Silke Göttisch: *Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840*, Neumünster 1978.
7. Præsteindberetning 1768 (se note 3). Esepigerne satte madding på krogene og redte linerne op ved linefiskeriet langs kysten.
8. *Riber Stifts Adresse-Avis*, den 14 juni 1816, Ribe Katedralskole, 6760 Ribe.
9. *Ribe Stiftstidende*, juni måned 1822-1920, Statsbiblioteket i Århus; *Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse*, NEU, tyende, spørgeliste nr. 16, 1952, under rubrikken "fæstemål og folkemarked": NEU nr. 9755 (Seem), NEU nr. 12.406 (Fjaltring), NEU nr. 24606 (Husby), NEU nr. 13472 (Sdr. Nissum), NEU nr. 18221 (Sdr. Nissum), NEU nr. 17750 (Sdr. Nissum), NEU nr. 18237 (Staby), NEU nr. 9687 (Holmslands klit), NEU nr. 11407 (Holmslands klit), NEU nr. 12081 (T. Tobiassen, Esbjerg 1955). *Skudsmålsbøger*: Ane Marie Andersen, Husby, Ringkøbing Lokalhistorisk Arkiv (sign. P. 13-24); Niels Jørgen Simonsen, Hee, Ringkøbing Museum (mus. nr. 5131A); Peder Madsen, Nysogn, sst. (mus. nr. 3663); Kirsten Ibsdatter Harboe, Sdr. Nissum, sst. (mus. nr. 2212); NEU nr. 24610 (Husby); NEU nr. 24606 (Husby); NEU nr. 26.148 (Sdr. Nissum); NEU nr. 20718 (Sdr. Nissum); NEU nr. 18437 (Staby); NEU nr. 26.587 (Madum); *Langli-dreng bliver Fisker. Claus Sørensens erindringer I*, 1888-1910, red. Hjorth Rasmussen, Esbjerg 1973; Salomon

- J. Frifelt og T. Tobiassen Kragelund: *Nabo til Kræn Vester*, København 1948; T. Tobiasen Kragelund: *Tyendemarker*, Esbjerg 1952; *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende*, Foranstaltet, efter Kgl. Befaling, ved Landhuusholdningsselskabet 1826-44; C. Dalgas: *Ribe Amt*, København 1830, J.C. Hald: *Ringkjøbing Amt*, København 1833, og C. Dalgas: *Veile Amt*, København 1826.
10. Anna Thestrup: "Kirkebøgenes til- og afgangslister", *Fortid og Nutid* 14, 1969-71, s. 529-544.
 11. Kirkebøgenes tilgangslister for Sønder Nissum, Husby, Vedersø og Nysogn sogne 1832-75.
 12. I denne opgørelse er kun medtaget personer, som i tilgangslisterne er opført som tjenestefolk, og hvor intet andet er tilføjet, f.eks. at de skal giftes eller er flyttet med familien. Tilgangslisterne er valgt, idet de med større tydelighed angiver, hvor tjenestefolkene kommer fra end afgangslisterne, som ofte kun oplyser, at folk skal til Ribe marked for at søge tjeneste.
 13. I denne opgørelse er ligeledes kun medtaget personer, som i afganglisterne er opført som tjenestefolk (se note 12). Til- og afgangslisternes udbredelse i det sønderjyske område er stærkt begrænset af, at de kun blev ført i de såkaldte kongerigske enklaver. Desværre lå størsteparten af de sogne, som havde en stor andel af sæsonarbejdsvandrere under Tønder provsti, hvor til- og afgangslister ikke førtes. Uden for de kongerigske enklaver blev tyendeprotokoller og senere melderegistre ført. Disse er desværre meget uens bevaret. De seks udvalgte sognes til- og afgangslister er ikke komplette for alle årgange.
 14. J.C. Hald: *Ringkjøbing Amt* (se note 9), s. 249; Kirkebøgenes til- og afgangslister for Hatting sogn 1814-75.
 15. Personer betegnet som tjenestefolk i listerne er medtaget, medmindre andre forhold gør sig gældende (se note 12). Antallet af tjenestefolk for de enkelte år er meget lavt – mellem 30 og 50 personer, og de anførte procentsatser skal derfor betragtes med stort forbehold.
 16. *At vove for at vinde. Dansk fiskeri skildret af A.J. Smidth 1859-63*, udg. Poul H. Moustgaard, Grenå 1987, s.16-20; F.V. Mortensen og A.C. Strubberg: *Dansk Saltvandsfiskeri*, København 1935; "Vestkysten fra Blåvand til Ringkøbing", red. H. Meesenburg, *Bygd* 2. årgang nr. 2, s. 3-31; A. Hjorth Rasmussen: "Erhvervsstruktur og fiskeri på den jyske vestkyst", *Bygd* 3. årgang nr. 2, s. 3-31.
 17. C. Klitgaard: "Havfiskeri fra Sdr. Nissum sogn for ca. 100 aar siden", *Hardsyssels Aarvog* 42, 1948, s. 113-118; E. Nedergaard: "Fiskeriet ved vestkysten mellem Nyminde og Thorsminde", *Fra vor del af landet*, red. Alfred Kaae, Ringkøbing 1961, s. 85-117; J. Gr. Pinholt: "Vestkystfiskeri og Havfiskere gennem et halvt Aarhundrede særlig med hensyn til Harboøre", *Hardsyssels Aarvog* 15, 1921, s. 87-111.
 18. Vedrørende folketællingslisten for Husby sogn 1850 se note 3.
 19. Undersøgelsen er lavet på grundlag af til-

- afgangslisterne for Husby sogn 1845-1875. Udvælgelsen af tjenestefolkene er lavet ud fra folketællingslisten for Husby sogn 1850. De udvalgte personer skulle være født i sognet og ikke være så gamle, at de kunne have været på arbejdsvandring før 1844, dvs. de skulle ikke være under 16 år i 1845. Undersøgelsen er lavet på grundlag af 95 personer.
20. Se note 19.
21. NEU nr. 18221
22. J.C. Hald: *Ringkjøbing Amt* (se note 9), s. 249; NEU nr. 9687; NEU nr. 18237; NEU nr. 18437.
23. S.J. Frifelt og T. Tobiassen Kragelund 1948 (se note 9), s. 101.
24. Eksempelvis "*Skriv- og Reise Calender paa det Aar efter Christi Fødsel*".
25. Niels Hahne: "Folkemarkeder i gamle dage", *Hardsyssels Aarvog* 46, 1952, s. 123-28; Per Hauge Mortensen: "Til folkemarked i Ringkjøbing 1895", *Ringkjøbing Amts Dagblad* den 31. januar 1989; August F. Schmidt: "Slagelse Folkemarked", *Årbog for Historisk Samfund for Sorø amt* 1951, s. 78-82; "Tyendemarked med Fannikepiger i Ribe", *Illustreret Tidende* nr. 895, Kjøbenhavn den 19. nov. 1876, 18. bind; M. Galschiøt: *Danmark i skildringer og billeder af danske forfattere og kunstnere*, København 1887, artiklerne af Ludvig Schrøder: "Egnen om Kolding", s. 383f., og H.F. Feilberg: "Marsken og Ribe", s. 500f.
26. C. Dalgas: *Veile Amt* (se note 9), s. 202; Afgangslisterne for Ho, Oksby og Hjerting sogne 1816-1875.
27. Det følgende er baseret på udsagn fra T. Tobiassen Kragelund 1952 (se note 9), NEU nr. 11407, NEU nr. 13472, NEU nr. 9755, NEU nr. 26.587.
28. NEU nr. 13472.
29. T. Tobiassen Kragelund 1952 (se note 9), s. 18.
30. *Ribe Stiftstidende* juni måned – reklamer 1840-1900.
31. *Ribe Stiftstidende* juni måned 1878-1900; specielt den 17. juni 1886, sst. den 16. juni 1888, sst. den 18. juni 1889, sst. den 14. juni 1890, sst. den 13. juni 1891, sst. den 14. juni 1894, sst. den 18. juni 1895, sst. den 11. juni 1897, sst. den 9. juni 1898.
32. Hans Schultz Hansen: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914*, Åbenrå 1985, tabel over priserne på landbrugsprodukter s. 23.
33. J.C.Hald: *Ringkjøbing Amt* (se note 9), s. 248-252; C. Dalgas: *Veile Amt* (se note 9) s. 202-206; C. Dalgas: *Ribe Amt* (se note 9) s. 201-202; G. Hanssen i Silke Göttisch 1978 (se note 6), s. 72, opgivelserne er fra Ballum 1832 og Haderslev amt 1832. Min-mak = minimumslønninger og maksimumslønninger.
34. Tabellen er lavet på grundlag af oplysninger i *Statistiske Meddelelser* 4. R. 5, 1899, pkt. "Tyende og Daglejerlønningen i landbruget 1897" tabel 1; Franz Rehbein: *Das Leben eines Landarbeiters*, herausgegeben und mit einem Nachwort von Urs J. Diederichs und Holger Rüdell, heri Alfred Wübbenas tabel over tyendelønninger s. 310-313; Wübbena har her opgivet lønningerne i tyske mark, de er i tabel 2 omregnet til danske kroner ud fra guldpariteten før 1914, se tabel 6.5 i Hans Chr. Johansen: "Dansk økonomisk statistik 1814-1980", (Gyldendals) *Danmarks Historie* 9, red. H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch, København 1985. Ribe Stiftstidende den 11. juni 1897 oplyser kun maksimumslønningerne for dette år.

35. *Ribe Stiftstidende* den 10. juni 1896, sst. den 11. juni 1897, sst. den 9. juni 1899, sst. den 14. juni 1900.
36. *Ribe Stiftstidende* juni måned 1900-1914, specielt den 8. juni 1909, sst. den 8. juni 1911.
37. NEU nr. 24606, NEU nr. 26.587; *Langli-dreng bliver Fisker* (se note 9), s. 65-66; T. Tobiassen Kragelund 1952 (se note 9), s. 24 og 29.
38. Ernst Thomsen: *Landwirtschaftliche Wanderarbeiter und Gesinde in Schleswig-Holstein 1880-1914*, Kiel 1982; Claudius Helmut Riegler: *Emigration und Arbeitswanderung aus Schweden nach Norddeutschland 1868-1914*, (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 8), Neumünster 1985; Ingeborg Weber-Kellermann: *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts auf Grund der Mannhardtbefragung in Deutschland von 1865*, Marburg 1965.
39. *Langli-dreng bliver Fisker* (se note 9), s. 64; T. Tobiassen Kragelund 1952 (se note 9), s. 21; NEU nr. 11407.
40. Døstrup, Visby, Daler og Møgeltønder folketællingslister for 1845. Fra Henne og Guldager sogne kom 16 personer.
41. NEU nr. 13472, NEU nr. 9755
42. *Sønderjyllands Historie. Fremstillet for det Danske Folk* V, "Tidsrummet 1864-1920", København 1930-33, s. 210-211; Hans Schultz Hansen 1985 (se note 32), s. 119.
43. W. Christiansen: "Folkemarked i Tønder", *Sønderjydsk Månedsskrift* 30 årgang 1964, s. 64; *Ribe Stiftstidende* den 13. juni 1901.
44. Tilgangslisterne for Husby sogn 1844-1875.
45. Hatting sogns tilgangsliste 1842, den 28. april.
46. S. Nygård: "Bygholm", *Danske Slotte og Herregaarde*, red. Arthur G. Hassø, Ny samling, bd. 3, København 1946, s. 216-225.
47. Hatting sogns til- og afgangslister 1816-1875.
48. Hanne Gjøel: "Svenske arbejdsvandring til Sønderhald herred, Randers amt", *Kattegat-Skagerrak projektet meddelelser* nr. 2, 1983, s. 31-46; Richard Willerslev: *Den glemte indvandring*, København 1983.
49. *Protokoll til Anmeldelser om Tyenders Tilgang og Afgang m.m. paa Holmslandsklitene 1876-77 og 1891*. Chr. Tarbensen Christensen, Holmsland Klitvej 203, 6950 Ringkøbing.
50. NEU nr. 18237.
51. Fjaltring sogns tilgangsliste 1846; Fjaltring sogns kirkebog under "døbte" 1846.
52. August F. Schmidt 1951 (se note 25), s. 79.
53. *Ringkjøbing Amts Avis* den 15. juni 1895.
54. *Ribe Stiftstidende* den 11. juni 1914.
55. Informanterne er Anton Jørgen Sørensen, Ødis, der er født i 1927 og har set folke-markedet i Haderslev som dreng, samt Erhard Bundgård, Venø, der var soldat i Haderslev i 1937.
56. Sigurd Rambusch: *Esbjerg Havn 1868-1968. Danmarks port mod vest*, Esbjerg 1968, s. 25-35; A. Hjorth Rasmussen: "Fiske-riets gennembrud i Esbjerg", *Bygd* 4. årgang nr. 5, 1973, s. 4-16; S.J. Frifelt og T. Tobiassen Kragelund 1948 (se note 9), s. 108 ; NEU nr. 11407; Aage Aagesen: "Op-rindelsen af Esbjergs befolkning", *Geografisk tidsskrift* 47, 1944-45, s. 92-113.